

Vadas Ferenc

PROGRAMTERVEZETEK A MILLENNIUM MEGÜNNEPLÉSÉRE (1893)

Bevezetés

A millennium iránt az elmúlt két évtizedben nőtt meg az érdeklődés, a történetírásé, a művészettörténeté és a közvéleményé egyaránt. Az eddigi publikációk sajátossága, hogy nagyobb teret szentelnek a korábbi ezredévi tervezetek ismertetésének, mint az 1896-ot közvetlenül megelőző néhány esztendő fejleményeinek. Pedig ekkor állt össze a hivatalos program, mely az ünnepi év eseményeinek vázát alkotta, s dőlt el, hogy mi legyen a millenniumi alkotásokról szóló törvény (az 1896. évi VIII. törvény-cikk) tartalma. A felvetett ötletek, javaslatok, kezdeményezések tömegéből ekkor választódott ki az a kevés, ami megvalósulhatott.

1893 februárjában, a már egy évvel korábban elhatározott országos kiállítás költségeinek fedezéséről szóló törvényjavaslat képviselőházi vitája során kiderült, hogy a kormánynak még nincs egyéb elképzelése az ezredévi ünnepekről.¹ Wekerle Sándor miniszterelnök ekkor megígérte, hogy erről hamarosan előterjesztést tesz, de ígérete csak az év decemberében teljesült, amikor is benyújtotta azt a javaslatot, mely a végleges program alapjául szolgált.² A csalódást keltő (tartalmában a várakozáshoz képest sovány, megfogalmazásában száraz) előterjesztés összeállításához az év folyamán három programtervezet, „munkálat” készült a miniszterelnökségen. Wekerle előterjesztésénél mindegyik részletesebb. Az első az előzmények (a miniszterelnökségen ekkor már évtizede gyűlt javaslatok) összegezése és szelektálása, a második főleg a hivatalos ünnepekre koncentrááló programvázlat, a harmadik pedig a korábbi koncepciók invenciózus továbbfejlesztése, egységes rendszerbe foglalása. A három együttesen a millennium előtörténetének talán legfontosabb levéltári dokumentuma. Forrásértéke teljes közlésre érdemesíti.³

A megítéléshez azon korábbi tervezetek – legalább vázlatos – ismertetése is szükséges, melyeket az összeállítók figyelembe vettek. Érdemes röviden azon indítványokra is kitérni, melyek ugyan a programtervezetek egyikébe sem kerültek be, de a készítők biztosan ismerték őket, hiszen ugyanannak az irategyüttesnek a részei. Nincs mód azonban olyan – bármily érdekes vagy fontos – tervezetek bemutatására, melyek nem voltak befolyással a munkálatokra.

A programtervezetek összeállításának folyamata csak részlegesen rekonstruálható, így – bár a szerzőség tisztázható – nyitott marad a kérdés, hogy mennyiben köthető egy-egy személyhez az, amit papírra vetettek.

Az elborátumokban említett ezredévi javaslatokról tudható, hogy honnan kerültek a munkálatokba, de ez nem minden esetben azonos a bennük megfogalmazott ötletek első felmerülésével, amire az elemzés nem terjedhet ki. Szisztematikus áttekintésük így a millennium programjának kialakulását a teljesség igényével tárgyaló – reménybeli – hosszabb tanulmányra marad.

A miniszterelnöki előterjesztés még nem volt a végleges program, az csak 1895-ben – több átdolgozás után – készült el. Szövegváltozatai jelentik az 1893-as munkálatok utóéletét, ezért ismertetésük nem mellőzhető. Közülük az uralkodó elé terjesztett variáns a leginkább figyelemre méltó: szövege a függelékben olvasható.

Előzmények

Noha már az 1870-es években történtek kezdeményezések, a millennium kérdése csak 1882-ben került az országgyűlés, illetve a kormány elé.⁴ Az év márciusában a főváros közgyűlése intézett feliratot ez ügyben a képviselőházhoz, ugyanekkor Göndöcs Benedek pusztaszeri apát és gyulai lelkész (valamint országgyűlési képviselő) nyújtott be emlékiratot. Júniusban pedig Hódmezővásárhely közönsége fordult e tárgyban a parlamenthez.⁵ Október 11-én Hegedüs Sándor interpellálta a vallás- és közoktatásügyi minisztert.⁶ Trefort Ágoston válasza az első hivatalos megnyilatkozás a millenniummal kapcsolatosan.⁷ A kérdésekre, hogy ti. szándékozik-e szaktanácskozással megállapítani a honalapítás idejét és szükségesnek tartja, illetve kezdeményezi-e, hogy a kormány vállalkozzék az előkészületek irányítására és a program megállapítására, azt válaszolta a miniszter, hogy az időpont meghatározását az akadémiától fogják kérni és hogy nézete szerint országos bizottságot kellene kiküldeni a programot illető javaslatlátételre. Megünnepelni többféleképpen lehetne: „emlékszoborral, emlékszerű közművelődési vagy emberbaráti alapítvány által, vagy végre az országház építésével is össze lehetne kötni.”⁸

Göndöcs a következő évben nyomtatásban is megtette indítványát,⁹ melyben két helyszínt, illetve alkotást javasolt a rendezvények középpontjába helyezni: Pusztaszert és a Gellérthegyen emelendő Nemzeti Pantheon. A leginkább Mikszáth parlamenti karcolataiból ismert szerző, aki folyamatosan buzgólkodott a pusztaszeri ásatások ügyében, egy emlékkápolna építését indítványozta az ottani romos bazilika stílusában és azt, hogy „szabad ég alatt sátrakat ütve, ülj meg a nemzet, az alkotmány szerző gyűlés helyén, az évezredes emlékünnepe áldomását.”¹⁰ A Pantheonra nézve egy éppen lezajlott építészeti pályázatból merített ötletet: a szaksajtóval egyszerre közölte Czigler Győző díjnyertes tervét.¹¹ Göndöcs ideái nem voltak eredetiek, de jelentősége mégis kétségbevonhatatlan: éveken át propagálta lelkesen és szívósan kedvenc eszméit, így nagy szerepe volt abban, hogy az ezredévi ünnepekkel kapcsolatos tervezgetésekben központi helyre kerültek, s egyikük (Pusztaszer) a megvalósult programban is fontos szerephez jutott. A következő években több mint húsz törvényhatóság fordult az országgyűléshez vagy a kormányhoz a Pantheon, illetve a millennium megünneplése ügyében Göndöcsöt támogatva, valamint országos mozgalom indítását kérve,¹² eredménytelenül.

Előrelépés az időpont tekintetében történt: a kormány 1882. október 17-én kérte föl az Akadémiát, hogy tisztázza a honfoglalás dátumát,¹³ az MTA 1884. február 15-én tett jelentést.¹⁴ A historiográfiából ismert vizsgálatnak itt elég a főbb fázisaira utalni: a történelmi bizottság által felkért három szakértő (Szabó Károly, Pauler Gyula, Salamon Ferenc) eltérő időhatárokat adott meg, amelyen belül az eseményeknek – a források szerint – végbe kellett mennie: 889-899, 895-900, illetve 897-898 között.

Így nem lehetett konkrét évet meghatározni, hanem csak egy 12 éves időszakot kijelölni (888-900), mint amelyen belül a honalapítás biztosan megtörtént. Ezután az Akadémia II. osztályának tették fel a kérdést, hogy a bejövétel kezdete, vagy befejezése lenne-e megünneplendő. Válasz: az előbbi. Így akár már 1889. kitűzhető lett volna az ünnep évéül, de „opportunitási okokkal”, tekintve az „alkalmi körülményeket”, 1894-et javasolták. Ezt elfogadva az Akadémia az osztályt „a 894-ik esztendőnek a történettudományból vett érvekkel való indoklására hívta fel”. Ennek megfelelően készült el az osztály jelentése, mely az oportunitási okokból kiválasztott időpont tudományos indoklását adja.¹⁵ Mint ismeretes, utóbb – szintén praktikus okokból – 1895-re, majd 1896-ra csúszott el a millennium. A több mint tízéves perióduson belül pont oda, ahová az újabb kutatások legnagyobb része szerint egyébként is datálható.¹⁶

A 80-as években több olyan kezdeményezés történt, mely a millennium alkalmából kívánt létrehozni hozzá egyébként nem kapcsolódó emlékszobrokat, illetve épületeket. A főváros által kezdeményezett Szabadságharc-szobor már a témája miatt sem lehetett alkalmas arra, hogy az uralkodó közreműködésére igényt tartó program hangsúlyos eleme legyen.¹⁷ Az ugyancsak Budapestre szánt Szt. István szobor¹⁸ annál inkább: az ezredévi emlékmű mellett ennek az előkészítésére fogják a legtöbb figyelmet szentelni 1894-ben.¹⁹

Az állandó országház építésének végrehajtásáról szóló törvény indoklása általános óhajnak mondja, hogy a parlament készüljön el az ezredéves ünnepre.²⁰ Ezt a kitéltet többen kifogásolták a képviselőházi vita során.²¹ Tisza Kálmán velük szemben arra hivatkozott, hogy a parlament palotája a nemzet fenntartó eszméjének, az alkotmányosságának állítana évezredekre szóló emléket, ami többet ér bármilyen múlt ünnepélynél.²²

1889-ben újabb törvényhatósági kezdeményezés történt, Bereg vármegye fölterjesztése „a honfoglalás ezredéves ünnepének megtartására vonatkozó mozgalom ügyében”.²³ Ezúttal a belügyminiszter volt a címzett, aki a miniszterelnökségre küldte át a feliratot. Innen – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba akarták továbbítani,²⁴ de ez végül nem történt meg. Ettől kezdve a miniszterelnökség gyűjti a témára vonatkozó előterjesztéseket, ami egyrészt szerencsés (így fennmaradtak), másrészt módosulást jelez a millenniumi ügyek kezelésében: már nem a kultuszminisztérium reszortjába tartozónak tekintik az ezredévi ünnepségeket, hanem a miniszterelnökség foglalkozik velük. Illetve nem foglalkozik. Hiába támogatja több mint húsz törvényhatóság szinte azonnal a beregi kezdeményezést,²⁵ a kért országos mozgalmat a kormány most sem indítja meg.

A támogató feliratok sorából kiemelkedik Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közönségé, mely Galgóczy Károlynak, a megye tiszteletbeli főjegyzőjének és monográfusának a közgyűlésen felolvasott, s ott elfogadott indítványát küldte meg tanulmányozásra, kérve „az ezredéves ünnepély megtartásának évét és napját a törvényhozás útján megállapítani s az ünnepély rendezését a kormányra bízni”.²⁶ Az 1889 márciusában kelt tizenhárom oldalas előterjesztés²⁷ – mely hamarosan nyomtatásban is megjelent²⁸ – az első részletes tanulmány a millennium megünnepléséről. Célként azt jelöli meg, hogy az évforduló minél több szellemi és erkölcsi hasznot hozzon az országnak. Ennek egyik fő eszköze az ún. emlékkönyvtár lenne, melynek beosztását Galgóczy részletesen kidolgozta.²⁹ A népszerű könyvsorozat jellege nem tudományos,

„hanem lehető rövidséggel kiterjeszkedés mindenre, a mi emlékezetbe visszaidézést és emlékezetben hagyást érdemel...”³⁰ Másik ötlete az ezredéves névjegyzék, egy olyan füzetként megjelenő kiadványsorozat, mely a nemzet minden tagjának nevét összegyűjtené (községenként, azon belül betűrendben). Mód lenne családfák, sőt életrajzok felvételére is. Nem az állampolgárok összeírásáról lenne szó, hanem – szigorúan önkéntes alapon³⁰ – a nemzethez tartozás ünnepélyes kinyilvánításáról. A szerző még tovább megy: a nemzet minden tagjának nemesítését indítványozza, mint a szabadság-egyenlőség-testvériség eszméjének megkoronázását! A nemesi okmányok kiosztásakor teendő esküt az ezredéves ünnepély egyik nagyszerű aktusának szánja. A névjegyzék bevételéből a népoktatást, a nemesi okmányok kiváltási díjából is a népnevelést támogatná, mely célra segélyegylet alapítását is kezdeményezi.³¹ Az ünnep legnagyobb alkotásának azt tartaná, ha teljesen sikerülne felszámolni az országban az analfabétizmust.

Galgóczy indítványa azért fontos, mert a külsőségeket (körmenet, bandérium, népünnepély stb.) mellőzve, az emlékállítási terveket épp csak említve egy olyan területre teszi a hangsúlyt, ahová mások addig nem: az oktatásügyre, mely ettől kezdve lesz fontos területe a millenniumi tervezeteknek. Mind az emlékkönyvtár, mind a névjegyzék célja a nemzeti öntudat emelése lenne, utóbbit alkalmasnak találná „a nemzeti népszám szaporítására is hatni, melylyel a névmagyarosítás is célszerűleg kapcsolható”. Általános nemesítési terve a feudális és modern szemléletmód furcsa keveréke, mely ugyancsak a magyarosodást kívánta elősegíteni. Ámde csak a nemzethez tartozókat ruháztatva fel magyar nemességgel öröklődő jogi elkülönülést teremtett volna a nemzetiségekkel szemben, így – egyszeri állásfoglalást követelvé – végső soron gátja lett volna a későbbi asszimilációnak.

Galgóczy előterjesztését (akárcsak korábban a beregi kezdeményezést) megküldték a többi törvényhatóságnak, melyek az év második felében, majd még 1890-ben is nagy számban intéztek támogató feliratot a belügyminiszterhez,³² hiába: a kormányt nem tudták kimozdítani passzivitásából. Thaly Kálmán sem, aki a miniszterelnökhöz interpellált 1890 májusában.³³ A kérdésre, hogy a társadalom mozgolódásával szemben a kormány miért nem tesz semmit, azt a semmitmondó választ kapta Szapáry Gyulától, hogy a kormány foglalkozik a millenniummal, s annak idején majd előterjesztést fog tenni róla.³⁴

Szapáry azt is kijelentette, hogy az ügyet tisztán társadalmi úton elintézni nem lehet. Ez elsősorban a Műbarátok köre május közepén kelt azon nyilatkozatára vonatkozhatott, melyben a legnevesebb arisztokratákat és művészeket tömörítő egyesület – Zichy Jenő indítványára – magára vállalta az ünnepség rendezését.³⁵ Ekkor már valóban foglalkoznia kellett a kormánynak a millenniummal. Az ez alkalomból készült miniszterelnöki előterjesztés összefoglalta az előzményeket, és az Akadémia jelentésére, valamint az 1892-ben esedékes országgyűlési választásokra hivatkozva 1894-et javasolta kijelölni az ünnepi évnak. Ezen kívül csak annyi konkrétumot tartalmazott, hogy a kérdés további előkészítésével a miniszterelnök, a pénzügy- és a vallás- és közoktatásügyi miniszter bizassék meg.³⁶ Az indítványt a kormány két fontos korrekcióval fogadta el: időnyerés céljából az 1895-ös évet tűzte ki, és az előkészítésre alakult szűkebb miniszteri bizottságba a javasoltak mellett a kereskedelemügyi minisztert is delegálta.³⁷ Ennek indokáról a minisztertanácsi jegyzőkönyv nem szól, utólag persze nyilvánvaló: az országos kiállítás lett a millennium első – már a következő évben el-

fogadott – programpontja, az pedig a kereskedelmi minisztérium hatáskörébe tartozott.³⁸

A következő egy évben fontos kezdeményezések történtek, de nem a kormány részéről. A Műbarátok köre által e célból kiküldött bizottság elnöke, Zichy Jenő gróf már 1890 júniusára elkészítette az ezredéves ünnepek programtervezetét. Ez az első kísérlet egy mindenre kiterjedő, teljes program összeállítására, mely nyomtatásban is megjelenvén³⁹ minden további tervezetés alapjául szolgált. A szerző kora egyik legismertebb közéleti személyisége. A hazai ipar fejlesztésének buzgó propagátora és támogatója, az Országos Iparegyesület elnöke – „ipargróf”. A régészet, a képzőművészet, a műemlékek iránt érdeklődő mecénás, közéleti aktivitásáról ismert lelkes hazafi, híres gavallér. A kiállítási ügyek elharcosa, legyen szó akár múkiállításról, akár iparkiállításról. Az 1879-es székesfehérvári kiállítás létrehozásában és az 1885-ös budapesti tárlat előkészítésében is meghatározó szerepe volt. Különös érzékkel bírt a reprezentáció, az arisztokráciát is megmozgató társadalmi akciók iránt.

Emlékiratában olyan programpontokra helyezi a hangsúlyt, melyek érdeklődéséhez, egyéniségéhez egyébként is közel állnak: az ünnepekre, társadalmi eseményekre, illetve az ezredévi kiállításra. Utóbbit ekkor még nemzeti keretek között képzei el, az 1885-ös mintájára, de egy szempontból jelentékeny eltéréssel: „Az általános kiállítás egyik legfontosabb részét képezze a retrospectiv-kiállítás, melynek az a hivatása, hogy kellő szerves sorrendben mutassa be Magyarország iparát és kultúráját az első kilencz században és pedig építkezési módjának, lakásberendezésének, ruházatának s egyéb fontosabb ipari termékeinek korhű feltüntetésével.”⁴⁰ A megvalósult ezredéves kiállítás beosztása és jellege lényegében az itt kifejtett elképzelés szerint alakult: általános kiállítás a '85-ös mintájára (Jelenkori Főcsoport) és retrospectív történeti kiállítás (Történelmi Főcsoport).

A kiállítást az ünnepek keretének szánja a javaslat, megnyitó aktusnak a parlamenti ülését, befejező részének pedig a Gellérthegyen millenniumi emlékszobor emelését. Az országgyűlés, az akadémia, a hadsereg, a kultúregyletek és a közélet összes tényezője szerephez jutna az ünnepeken. Az egyház a lipótvárosi bazilika és a Mátyás templom fölavatásával, valamint Te Deummal ünnepelne. A dalárdák és zenekarok versenye, valamint a műfaj hazai fejlődését feltüntető drámai és operai előadások, továbbá király-himnusz és drámapályázatok, ünnepi prologok stb. alkotnák a művészi programot. Különös hangsúlyt kap a tervezetben az ünnepi felvonulás, korhű jelmezben, az egyes korszakok főbb eseményeit tablószerűen bemutatva. A felvonulást tíz századra osztja, mindegyiknek fő momentumait jelenítené meg.⁴¹ A programot sportünnepélyek (lövészünnep, evezős-, atlétikai, ló- és ügetőverseny, lovagi játék, caroussel) és népünnepélyek egészítenék ki. Zichy nagy feltűnést keltő emlékiratát csak háromnegyed éves késéssel nyújtották be hivatalosan.⁴² Azt megelőzően (1890 legvégén) két újabb javaslat is érkezett.

Novák Károly terve azért figyelemre méltó, mert az ünnepek anyagi fedezetére tesz javaslatot. A 20-30 millióra becsült költséget nagy állami sorsjátékkal teremtené elő, s felsorolja azokat az alkotásokat, amelyeket meg lehetne valósítani belőle. Emlékművek mellett elsősorban egészségügyi és jóléti intézményeket létesítené.⁴³ Csongrád megye közgyűlésének felirata azt proponálta, hogy az ünnep alkalmából az országgyűlés két háza Pusztaszeren tartson emlékülést.⁴⁴

A Műbarátok köre csak 1891. március 15-én terjesztette fel saját javaslatként Zichy Jenő emlékiratának átdolgozott változatát.⁴⁵ Több jelentős módosulás történt az előző évi szövegváltozathoz képest: Árpád-szobor felállításával Munkácsot is belevonnák az ünnepekbe, a programpontok közé felveszik a Szabadság-szobor és az Andrassy-szobor leleplezését, valamint a parlamenti palota megnyitását is, és – ami a legfontosabb változás – immár nem országos, hanem világiállítás rendezését javasolják.⁴⁶ Szapáry köröztette az emlékiratot az illetékes minisztériumokban, de érdemleges hatása nem volt a fejleményekre: augusztus 6-án a kormány országos nemzeti kiállítás rendezését határozta el.⁴⁷

Erre az alkalomra készült el az első hivatalos összeállítás az ünnepek lehetséges programjáról. A miniszteri bizottság által elfogadott és a kormány által tárgyalat elabrártumot Baross Gábor (illetve nyilván minisztériuma apparátusa) készítette.⁴⁸ E meglepő szerzőség magyarázata az lehet, hogy az országos kiállítás kapcsán rövid időre minden milleniumi ügy intézése a szakminiszterhez került. De az is lehetséges, hogy Baross agilitása, közismert dinamizmusa a magyarázat: a kormány tehetetlenkedését látva vállalhatta magára a kezdeményezést. Ez a feltételezés források híján nem bizonyítható,⁴⁹ de az ellenpróbát kiállja: Baross nagyon gyorsan előterjesztette és elfogadtatta az országos kiállításról szóló törvényjavaslatot,⁵⁰ viszont halála után az előkészületek hirtelen leálltak, még a kiállítás megtartása is veszélybe került!⁵¹ A majd egy-éves idővesztést nem lehetett behozni, a rendezvényeket 1896-ra kellett elhalasztani.⁵²

A kereskedelmi miniszter előterjesztette „sorrend” első pontja közjogi természetű kérdést vetett föl: eldöntendő, hogy Horvátország is részt vegyen-e? Azután javaslatot tett az ünnepek főnapjaira: 1895. május 26-án ülésezne (együtt és külön-külön is) a parlament két háza, május 29-én az összes törvényhatóság közgyűlést tartana. Június 1-én nyílna meg a kiállítás, míg a Szent István nap zárna a rendezvénysorozatot. Az országgyűlés – lehetőleg már az új parlamentben – meghozná a milleniumi törvényeket (a pantheonról, állami alapítványokról és katonai nevelőintézetekről), a törvényhatóságok a maguk hatáskörébe tartozó ügyekben döntenének, a főváros ünnepi közgyűlése a kiállítás harmadik napjára esne. Díszülést tartana az Akadémia, az egyetemi ifjúság, lenne képzőművészeti kiállítás és dunai regatta, lófuttatások, népi ünnepek és Te Deum a Mátyás templomban, összekötte a koronázási jelvények kiállításával. „Mindent el kell követni, hogy a hadsereg is minél fényesebben vegyen részt az ünnepélyeken, – a külföld szintén.”

A tervezet a kormány teendőit részletezi a legbővebben, elsősorban a kiállítást. Ezen kívül négy programpontot említ: a pantheon vagy valamely más építmény létesítését (a Gellérthegyen vagy máshol), két új dunai híd építését, az új országház időleges felhasználását, végül a kiállítás megnyitásának másnapján lenne egy „történeti felvonulás karakterisztikus, lehetőleg [kor]hű menetekben, ipar, kereskedelem, [mező]gazdaság stb., a Felség és a külföldi vendégek előtt”.

A több részletében láthatóan a Zichy-féle emlékiratra épülő miniszteri előterjesztés sorsa ugyanúgy a mellőzés lett, mint más indítványoké.⁵³

Az ezredévi kiállításról szóló törvényjavaslat 1891. decemberi képviselőházi tárgyalása módot adott arra, hogy a millennium egyéb rendezvényei is szóba kerüljenek.⁵⁴ Herman Ottó a kiállítás etnográfiai és történeti karakterét kívánta hangsúlyozni, Meszlényi Lajos a kiállításra fordítani szánt pénzből inkább 1000 új magyar népiskola

felállítását javasolta, amit Irányi Dániel is támogatott. Ábrányi Kornél azért sajnálkozott, hogy elszalasztották az alkalmat, hogy összekössék az ezredévi ünnepeket Ferenc József megkoronázásának 1892-ben esedékes negyedszázados évfordulójával. Thaly Kálmán a magyar állameszmének kifejezést adó emlékműveket hiányolva szóba hozta a honfoglalás egyes momentumainak megörökítését.⁵⁵ Pulszky Károly élesen támadta, fantázia-gyakorlatnak minősítette Thaly ötletét és irreálisnak Meszlényiét, ehelyett az igazi szükségletek kielégítésére és nemzeti magábaszállásra szólított fel. Zichy Jenő és mások a világhiállítás elfogadtatására tettek sikertelen kísérletet.

Baross módosítás nélkül fogadtatta el a kiállítási törvényt és az ünnepek tekintetében is elutasító volt: „a kormányt illeti meg e tekintetben a kezdeményezés, különösen azon kérdéseket illetőleg, a melyek, nézete szerint, az ünnepély főmozzanatait fognák képezni”.⁵⁶ A képviselőházi vita másik maradandó eredménye (a kiállítás mellett) Thaly Kálmán itt még nem akceptált, de végül megvalósult javaslata az országos hét emlékoszlop felállításáról. Baross is a nemzeti jelleg kidomborítását kívánta, de a hangsúlyozottan nemzetiségellenes mondanivaló Thalynál jelenik meg, aki ellenzéki képviselő létére is érvényesíteni tudta elképzelését: a hét emlékmű „emlékeztetve az ezredéves ünnepély alkalmával azon helyekre, a melyek egyrészt nevezetes események színterei voltak a honfoglalás alkalmával és emlékeztetné az utast, a honlakót és az innen elszakadni akaró nemzetiségeket, hogy e föld magyar államterület ezer év óta és azt akarjuk, hogy tovább is, mint a vasoszlop álljon a magyar állam a második ezer évben is”.⁵⁷

1891 végén két újabb terjedelmes javaslat futott be a miniszterelnökségre, melyet Nógrád vármegye terjesztett föl támogatólag.⁵⁸ Pintér Sándor 1900. augusztus 20-án ülné meg a milleniumot, mégpedig szabad ég alatt, Rákos mezején sátorozva. Tisztán nemzeti ünnepet szeretne, melyet semmilyen anyagi érdek érvényre jutása nem sért. A korábbi javaslatok közül csak az ezredéves névjegyzéket támogatja, „A magyar nemzet könyve” címen adná ki, de nem csak összeírás lenne, hanem „monoethnographia”. Fontos a szegény nép minél nagyobb arányú részvétele a szerte az országban rendezendő helyi ünnepeken; a vármegyék ünnepeljenek külön is, de csak 1901. május 30-án. A főünnepre „a koronás apostoli király minden mívelt nemzet koronás és nem koronás fejét vendégeként hívja meg ...” Pajor István javaslata sokkal összetettebb. Pontokba szedi a „kimagasló művek és mozzanatok”-at. Többségük nem tőle származik, átvételei és megfogalmazásai helyenként pontatlanok.⁵⁹ Elgondolásának eredeti eleme, hogy megörökítené az ünnepeken elhangzottakat és különleges feltételhez kötné a felvételek meghallgatását: „...a király megnyitó beszédének élő hangjai, valamint a királyasszony és a trónörökös rövid nyilatkozatoknak élő hangjai, nemkülönben az ország főméltóságait viselő néhány szavainak élő hangjai Edison korszakalkotó találmánya által megörökíttessenek, oly határozattal, hogy a lezárt hangokat csak egy újabb évezred⁶⁰ lefolytával legyen szabad ismét hallhatókká tenni. Mit nem adnánk érte, ha Árpádnak, vagy a kürtös Lehelnek ezer év előtti ily élőhangjait lehetne hallanunk.” A megye felterjesztése csak annyit tett hozzá a javaslatokhoz, hogy hangsúlyozta az akár országos, akár világhiállítás mellett egy országos történelmi kiállítás szükségességét, és kapcsolatban vele történelmi festmények nagyszabású kiállítását.⁶¹

1892-ben váratlan apály állt be a millenniumi ünnepekre vonatkozó ügyekben.

Baross halála, a miniszterelnök-váltás (Szapáry helyett Wekerle) és olyan belpolitikai események, mint a koronázás negyedszázados jubileuma egyaránt elterelhették a figyelmet egy időre a témáról, de ilyen mértékű háttérbe szorulását együttesen sem indokolják. A közvélemény továbbra is meglévő érdeklődését az ebben az évben készült javaslatok jelzik, de ezek nem jutottak el a miniszterelnökségre. Ennek oka, hogy általában a kiállításokhoz, az egyetlen már elhatározott programponthoz kapcsolódtak, s ezért a kereskedelmi minisztérium hatáskörébe tartozván oda küldték (vagy a sajtóban publikálták) őket. A világkiállítás nem került még le a napirendről, így az ezredéves tárlat és a vele kapcsolatos problémák egy időre elfeledtették az ünnep más rendezvényeit. Egyébként is úgy vélték: van még idő, hiszen a kiállítás előkészítése három-négy esztendő igényel, a többihez viszont egy-két év is elegendő.⁶²

1892 júniusában Göndöcs megismételte korábbi javaslatát, amit a képviselőház több mint félvélteltével küldött át a miniszterelnökségre.⁶³ Felsorolja benne a szóban lévő nevezetesebb kezdeményezéseket,⁶⁴ de egyiket sem tartja megfelelőnek „monumentum aere perennius” gyanánt. Ennek változatlanul csakis Pusztaszent (ünnepséggel és emlékművel) ill. a Gellérthegyet (Pantheonnal) tartja alkalmasnak, az egyikkel a honalapításnak, a másikkal az azóta eltelt ezredévnek állítva emléket.

A kormány 1892 legvégén fogadta el a kiállítás költségeinek fedezéséről szóló törvényjavaslatot,⁶⁵ aminek parlamenti tárgyalása ismét napirendre hozta az ünnepségek kérdését. A képviselőház 1893. február 4-i és 6-i vitája magát a törvényszöveget nem is érintette.⁶⁶ A világkiállítás híveinek utóvédharcra mellett arról szólt, hogy milyen rendezvények és alkotások szükségesek még a millennium méltó megünneplésére.

Az addig tett intézkedések ellenzéki bírálatát Eötvös Károly foglalta össze. Az ezeréves fennállás legméltóbb megünneplésének az ország függetlenségének teljes visszaállítását jelölte meg, tudva persze, hogy ennek nincs realitása. Javasolta meghívni mindazon nemzetek képviselőit az ünnepre, melyek már Árpád idejében államilag léteztek.⁶⁷ Hosszasan méltatta a honalapító érdemeit: noha véres harcokkal foglalta el az országot, nem irtotta ki, még szolgáivá sem tette az itt lakó népeket. Az államszervezést úgy hajtotta végre, hogy a nemzet alkotmányos jogait egy pillanatra sem függesztette fel. Ez a világtörténelemben páratlanul szép, magasztos és emberséges cselekedet volt. Ezért Árpád emlékét kellene a fővárosban – hozzá és a nemzethez méltó – emlékművel megörökíteni, valamint a Thaly által javasolt módon vidéken hét emlékoszlopot állítani.⁶⁸ Mondandóját öt pontos határozati javaslatban összegezte.⁶⁹

Apponyi Albert a kormány iránti bizalmatlanságát és a király iránti lojalitását fejezte ki és az ünnepségek programjának összeállítására országos bizottság kiküldését javasolta. Ugron Gábor a választójog kiterjesztését kívánta, valamint telepítési akciót (évente 1000 család számára), 1000 kisdédóv felállítását 1000 községben és harminkegyetemet.

Polonyi Géza a katonai kérdésekben való függetlenséget sürgette; Harkányi Frigyes a sok szép eszme közül a Pantheon és 5000 munkásház építését említette, jelezve, hogy nincs anyagi erő a megvalósításra. Meglehetősen éles szóváltások tarkították a vitát, melynek eredménye nem lehetett kétséges. Wekerle visszautasította a támadásokat és közölte, hogy az egész millenáris programot betervezte a következő évi költségvetéssel együtt. Az elhangzottakra részleteiben nem reflektált, csak általános kívánalmakat fogalmazott meg: legyen feltüntetve a nemzeti élet egésze, ne csak egy párt ün-

nepe legyen, hanem az egész nemzeté, hasson ki a jövőre is stb. A bizottság kiküldését egyelőre ellenezte, de megígérte, hogy a felmerült javaslatokat figyelembe fogják venni.

Kevésbé heves és személyeskedő, de élénk vitát váltott ki a törvényjavaslat a főrendiházban is.⁷⁰ Keglevich István gróf a főváros világvárosi jellegének erősítésére egy Pestet és Budát összekötő körút ötletét vetette fel és egy új Nemzeti Színház építésének szükségességét, mindkettőt kapcsolatba hozva a Hatvani [Kossuth Lajos] utca vonalában épülő híddal,⁷¹ valamint új műcsarnok építését⁷² és az Iparművészeti Múzeum felszerelését.

Prónay Dezső báró nem a letelepedés, hanem az állami lét ezeréves évfordulóját hangsúlyozva egy magyar katonai akadémia megalapítását hozta szóba, továbbá olyan intézkedéseket, amelyek mindenki számára jótéteményt jelentenének. Két ilyen nevezett meg: a húsfogyasztási adó megszüntetését és a só árának leszállítását. A kiállításra tervbe vett 1,7 millióból 1 milliót iskolákra fordítana: „hazánk vegyes nyelvű vidékein legalább is 230 elemi iskolát kellene, még pedig a lehető legsürgősebben felállítani...”, ebből legalább százat egyszerre, a millenniumi ünnepek legfőbb momentumaként kellene megnyitni.

Ez utóbbi felvetésre a kormány jelenlévő tagjai közül Csáky Albin válaszolt elutasítván: ennyi iskolát egyszerre tanerővel sem lehetne ellátni. A kiállítást Lukács Béla védte meg a lekicsinylő kritikáktól. A javaslatot a felsőház is változatlanul fogadta el.

Az országgyűlési vitának – a szőnyegen lévő törvényjavaslat elfogadását nem számítva – látszólag nem volt eredménye, a kormány elzárkózott attól, hogy az ünnepi év programjáról érdemi szót ejtsen. Wekerle csak általánosságokat mondott, viszont ígéretét komolyan vette. A miniszterelnökségen hozzáláttak a felgyűlt, s addig csak regisztrált javaslatok áttekintéséhez, az ünnepi év programjának megtervezéséhez. Ennek eredményeként jött létre az a három dokumentum, mely a jelen dolgozat tulajdonképpeni témája.

Három munkálat

A millenniumi ünnepek programjának összeállítására nem adtak ki írásos utasítást. De nagyon gyorsan nekifogtak, néhány hét elteltével, március 2-ára már el is készült az első munkálat. Címe szerint a miniszterelnökségen a témában folytatott tárgyalások ismertetése, valójában az előzmények áttekintése, az évek során és a februári parlamenti vita alkalmából szóba hozott javaslatok felsorolása, csoportosítása és egy értékelő rész, mely a megvalósíthatóság szempontjából minősíti a programpontokat.⁷³

Az előzmények ismertetése rövid, csak az 1891-es szűkebb miniszteri bizottságnak bemutatott kereskedelmi miniszteri előterjesztést részletezi. A javaslatok tematikus csoportosítású felsorolása az építkezéseknek szenteli a legtöbb teret, majd az intézmények és az ünnepek következnek. Az összeállító láthatóan nem akarta kiküszöbölni az átfedéseket, ugyanaz az alkotás többször is szerepel, ha más néven, vagy más számban (pl. hidak) fordul elő különböző szerzőknél. A cél nyilvánvalóan egy minél teljesebb lista összeállítása volt a felmerült ötletek áttekintésére. Szekció a harmadik részben történik: a legfontosabb pontok kiemelése és annak jelzése, hogy a benne foglalt alkotások mikorra készülhetnek el.

A végrehajtás módjáról kevés szó esik. A kormány által meghatározandó végleges program a szaktárcák részprogramjaiból állna össze, megvitatására rögtön bizottság, majd szűkebb végrehajtó bizottság alakulna. Az ünnepségek közül a javaslat keveset vonna a kormány hatáskörébe, azokat sem részletezi. A többit illetően a Műbarátok köréhez fordulna.

Logikus lett volna, hogy elkészülvén megvitassák a munkálatot, módosítsák, átszerkesszék. Mindennek semmi nyoma. Nemhogy átdolgozást nem végeztek, de javítást is alig tettek a szövegen, ami arra utal, hogy nem tárgyalták meg érdemben. Csak kiegészítések történtek úgy, hogy maga az összeállító írt hozzá utólag (ceruzával) újabb programpontokat. Részben a legújabban fölmerült ötleteket, részben kimaradt korábbiakat. Ezek a hozzáírások néhol esetlegesen: a szoborleleplezések és alapítványok felsorolása például, melyet a második munkálatból vett át, nem a megfelelő fejezetbe került. A szerző a margón gyakran jelezte, hogy honnan származik az ötlet, így pontosan tudható, hogy meddig foglalkozott a szöveggel.

Az első munkálat elkészülte után négy hónapig semmi sem történt, akkor viszont újabb összeállítás készült. A július 12-i munkálat már a programvázlat címet viseli; az előző anyag továbbfejlesztése, amennyiben azokat a mozzanatokat taglalja behatóan, amelyek ott a legkevésbé kifejtettek voltak. Csupán a rövid bevezető rész – mely az előzményeket ismerteti – azonos tartalmilag a korábbival, de kimaradt belőle az 1890-es előterjesztés részletezése. Hiányzik a felmerült javaslatok tételes áttekintése is, csak a programba felveendők szerepelnek. A leghangsúlyosabb részt a hivatalos ünnepségek jelentik. A fő ünnepi esemény az országgyűlés két házának díszülése, az uralkodó előtti hódolat, a hálaadó istentisztelet, a meghozandó millenáris törvények. E nap eseményeit a javaslat pontról pontra kidolgozza – lényegében ez valósult meg 1896. június 8-án. Felsorolja az ekkor megalkotandó törvényeket, a millenniummal kapcsolatba hozandó alkotásokat. Az utóbbiakat tekintve is részletesebb, mint az első munkálat javaslati része. A proponált események időpontjával nem foglalkozik. A *modus procedendi* nem mond újat az első összeállítás B/I és b/I pontjához képest.

Összehasonlítva a két munkálatot feltűnő, hogy az egyik az alkotásokra, a másik a hivatalos ünnepségekre helyezi a hangsúlyt. Az első a hosszú felsorolás miatt nehezebben áttekinthető, érdemi javaslata rövidebb. A második hiányossága, hogy a központi ünnepségeket aránytalan mértékben részletezi, de az egyéb rendezvényeket és alkotásokat csak felsorolja. Összefüggő programot időrend híján nem ad, az egyes alkotásokat sem vizsgálja abból a szempontból, hogy elkészülhetnek-e az ezredévi ünnepségekre. Valóban csak vázlatnak tekinthető. Hiányosságait a harmadik munkálat pótolta. Ezen összeállítás esetében sincs nyoma annak, hogy megvitatták volna.

Pontosan egy hónappal a második munkálat kelte után, 1893. augusztus 12-én készült el a harmadik, a legrészletesebb és leginvenciózusabb. Amíg a második egyértelműen az első továbbfejlesztésének tekinthető, ez nem folytatás, hanem merőben új elképzelés. Bőségesen merít az elsőben felsorolt vagy hivatkozott millenáris javaslatokból, de nem csak kompiláció, eredeti koncepciója van. Megoldja a legnehezebb problémát: az eltérő jellegű, az ország különböző helyeihez kötődő kezdeményezések egységes rendszerbe foglalását. Azt, hogy az ünnepségsorozat ne egymástól független események áttekinthetetlen tömegéből álljon, hanem összefüggő láncolatot

alkosson: időben arányosan elosztva, földrajzilag az ország egész területét egyenletesen lefedve, egyetlen átfogó rendező elv szerint szervezve.

Kiindulópontja Wekerle február 4-i képviselőházi beszéde.⁷⁴ Olymértékben, hogy a munkálat elején felsorolt irányelvek szinte szó szerint idézik az ott elhangzottakat: az ünnepek fejezzék ki az ezeréves történelem minden fő momentumát, terjedjenek ki a társadalom egészére, az élet minden területére. A hangsúly ne a látványosságokra, hanem a maradandó alkotásokra essen. Kívánatos továbbá a fontosabb eseményeknél az uralkodó, másol a főhercegek, miniszterek jelenléte. A külföldi vendégeket azokra a rendezvényekre kell meghívni, amelyek nemzetközi jelentőségűek, illetve egy-egy szakma vagy nemzet képviselőit a speciális alkalmakra.

A szerző nagy ötlete a történelmi elv érvényesítésének módja. Azt a beosztást, amit Zichy Jenő a történelmi felvonulásra talált ki, az egész ünneppsorozatára alkalmazza! Az ezredév tíz százada szerint csoportosítja a rendezvényeket. Minden századból kijelöl egy meghatározó személyt vagy eseményt (néha többet) és a vele kapcsolatos helyet, ügyelve arra, hogy minden országrésznek, vallásnak, az élet különböző területeinek (hadügy, jog, gazdaság, tudomány) egyaránt jusson. Ehhez rendeli hozzá az ünnepek egy csoportját, a millenáris alkotások azon részét, mely jellege vagy helye miatt oda illeszthető.

Így az ünneppsorozat utalásszerűen végighaladna az egész magyar történelmen, az aktuális események, modern alkotások pedig ehhez kapcsolódnának. A tervezett időbeosztás ezt nem követné szigorúan, de ennek nem volna jelentősége: lehetne különböző századokra emlékeztető ünnepeket rendezni egyidőben az ország több pontján is, ha van egy olyan rendszer, amelybe mindegyikük beilleszthető. Ez a program történelem és jelen rendkívül erős, organikusnak látszó összekapcsolása, a múlt modern eszközökkel történő grandiózus felelevenítése.

Természetes, hogy az ezredévi alkotások mindegyikét nem lehetett szorosan hozzákötni egy múltbeli eseményhez vagy helyhez. Árpád és Munkács logikusan összefüggésbe hozható, Munkács és a rutének, görög katolikusok úgyszintén. A honalapítónak ugyan nem lehetett köze sem a görög katolikusokhoz, sem az ugyancsak Munkácsra tervezett Rákóczi-múzeumhoz, de mivel a helyszínhez mindegyikük kötődik, ez az eszmei kapocs.

Szent István századának katolikus jelleget adni logikus, akárcsak színhelyként Esztergom és Székesfehérvár. Könyves Kálmán személyéhez kapcsolni a jogi természetű alkotásokat és a Kúria fölavatását megintcsak kézenfekvő. Az Aranybullához viszont nem sikerült olyan helyet és eseményt hozzárendelni, mely az előzőekhez hasonlóan természetesen hatna: az, hogy Szatmárnémeti II. Endre idején lett szabad királyi város, gyenge indok, egy fegyintézet alapkövetétele vagy a külföldi vendégeknek való bemutatása pedig egyáltalán nem köthető az Aranybullához és századához.

Debrecen és a reformáció összefüggése sem igényel magyarázatot. Ha a tervezett harmadik egyetem itt jön létre, az a program szempontjából telitalálat. De ha Szegeden vagy Pozsonyban alapítanak meg, akkor megbicsaklik a logika, mely a XVI. századhoz sorolja az alapkövetélt. Vannak önkényes besorolások a programban (pl. egy főváros közeli lelenház létesítése Nagy Lajos századában), de általában sikerült úgy csoportosítani az eseményeket és alkotásokat, hogy valamilyen szál tényleg összekösse őket, ha nem is a századdal, de legalább a személlyel vagy a hellyel. Különös hangsúlyt kapnak

a programtervezetben a nemzetiségek. Ez néhol Thaly Kálmán szellemében történik (zoborhegyi emlékoszlop), máshol vele ellentétesen. Az utóbbira markáns példa a zimonyi emlékmű. Thalynál a szerbeknek szóló figyelmeztetés („...jegyezzék meg jól, hogy csak a Szávaig, — ne tovább!”⁷⁵), itt Hunyadi-emlék, leleplezése pedig a törökellenes magyar-délszláv együttműködés ünnepe lenne. A magyar-horvát összetartozás külön századot kap, a XVII-et, melyet Zrínyi személyesítene meg, és megintcsak a törökellenes harcokra emlékeztetne.

Az erős délszláv hangsúlyt fokozza a XIV. század programja, mely aktuálpolitikai üzenetet is tartalmaz. Nagy Lajos korára nem a program szelleméhez illő maradandó alkotás utalna, hanem egy visegrádi ünnepség a Bosnyák Erzsébettel kötött esküvő emlékére. A lényeg a magyar-bosnyák kapcsolatok dicsőítése, utalás arra, hogy az Ausztriával közösen kezelt tartomány történelmi jogon minket illetne. Hasonlóképpen politikai tartalma lenne a Hunyadiak századába sorolt események egy részének: katonai intézet alapítása és honvéd táborozás a Székelyföldön a nemzet katonai törekvéseit, a honvédség fejlesztésének igényét fejezné ki, az önálló hadsereg megteremtésére vonatkozó ellenzéki követelés részleges teljesítését jelentené. Óvatos gesztus, hogy a Rákóczi-múzeum ugyan bekerülne a programba, de társadalmi egyesületek rendelkezési körébe utalva.

Az ellenzék megbékítését szolgálja, hogy a Habsburgok csak egy századot kapnának, ami háromszázhetven éves regnálásukhoz képest elég kevés. Másrészt viszont ki-maradnak a függetlenségi hagyomány megjelenítői is, ez a másik oldal érzékenységet kíméli. Különösen az erdélyi fejedelemség hiánya feltűnő. A XIX. század képviselőit is a konfliktuskerülés jellemzi: Széchenyi személye mindenkinek elfogadható. Ez a század kap leginkább külpolitikai orientációt (Vaskapu, Fiume), ami a közelekedéssel, mint vezérmotívummal alkalmas arra, hogy elterelje a figyelmet a vitás kérdésekről. Az összeállító láthatóan kerüli azokat a programpontokat, amelyek közjogi vitát, vagy megosztottságot provokálhatnak. Ha viszont a hazai politikai közvélemény zöme által támogatott törekvésekről van szó, akkor föl mer venni olyan utalásokat is, amelyek aligha találkozhatnának az uralkodó tetszésével.

Az időbeosztás hathónapos eseménysorral számol, májustól októberig. A rendezvények lehetőleg arra a napra esnek, amikor a felidézendő történelmi esemény lejátszódott. A nagy állami ünnepségek májusban lennének, a rendezvények nyitánya nem a fővárosban, hanem Munkácson volna, ahol nemcsak emlékoszlop létesülne, hanem a nagy Árpád emlékmű, melyet mindenki más Budapestre szán. (Ez az ezredévi emlékmű megfelelője a programban.) Itt érvényesül leginkább a számok bővölete: a hét szobrász által készített hét lovasszobor hét különböző gyárban legyen öntve, 108 tagú parlamenti küldöttség és hét-hét tagú törvényhatósági delegációk jelenlétében avassák föl.

A zsúfolt májushoz képest (a kiállítás megnyitása, parlamenti díszülés, hódoló felvétel, Te Deum) a júniusi program elég lanyha. Ferenc József koronázásának évfordulóján (mely 1896-ban az ünnepségek fő napja lesz) csak a korona közszemlére tétele szerepel ebben a programban mint közjogi vonatkozású esemény. A következő három hónapban egyenletesen elosztva tartanak meg az ünnepségek nagy részét, októberre alig jutna, az eseménysor markáns záróaktusa pedig hiányzik.^{75/a}

A harmadik munkázatban kifejtett programtervezet a legátfogóbb koncepció, melyet az ezredévi ünnepségekre összeállítottak. Minden más szerző csak felsorolja az

elképzelt rendezvényeket, legfeljebb válogat közülük, vagy újabbakat javasol; belső összefüggés nincs az események között. Ez természetes is, hiszen be kellett illeszteni mindent, ami ilyen vagy olyan okból éppen akkor készül el, vagy válik aktuálissá – a történelmi jelleg általában csak külsőségekben nyilvánul meg. Itt viszont rendező elv. Igaz ugyan, hogy az alkotások egy részének nincs köze ahhoz a századhoz, ahová besoroltatott, de az elképzelés annyira nagyvonalú és a csoportosítás olyan ügyes, hogy ez nem zavaró. Az összeállító természetesen historizál, de legalább nem kicsinyesen, a részletekbe bonyolódva teszi. Mindenki másnál nagyobb súlyt helyez a vidéki rendezvényekre. Ha ez a terv megvalósul, akkor az ünnepek színvonala elérhette volna a kiállítás történelmi főcsoportjának épületegyüttesét, a későbbi Vajdahunyadvárt, mely építészeti eszközökkel kitűnően valósított meg hasonló koncepciót.

A három munkát fölveti azokat a kérdéseket, amelyek minden hasonló hivatali rendben készült és jellegéből adódóan anonim előterjesztés esetében fölmerülnek: ki fogalmazta meg őket, hogyan készültek és milyen források alapján? Kivételes szerencse, hogy ebben az esetben mindez megválaszolható. „...lehet, hogy valamely méltóságos miniszteri tanácsos urnak ki van osztva a munka, hogy tegyen javaslatot a millennium miképen való megünneplésére nézve.”⁷⁶ – írta az év nyarán ismét megélénkülő programvita egyik résztvevője, a munkálatok egyik szerzőjének beosztását is eltalálva.

A tiszta mellett mindhárom összeállítás fogalmazványa is fennmaradt, szerzőik kézírása azonosítható, és szignójuk sem hiányzik legalább az egyik példányról.⁷⁷ Az első és a harmadik munkálatot Barkassy Géza miniszteri tanácsos készítette, a másodikat Tarkovich József, maga az államtitkár. Mindketten hivatalnokok. Tarkovich három évtizedet töltött a miniszterelnökségen, a 70-es évek végétől ő a minisztertanács jegyzője, a 80-as évek végétől 1905-ig államtitkári rangban. Barkassy csak 1891 óta dolgozott a Sándor palotában, azt megelőzően 12 évig a belügyminisztérium megyei osztályán.⁷⁸

Kettejük közül Barkassy személye az érdekesebb. Tarkovich összeállítása szokványos hivatalnoki munka, ami új benne – a hivatalos ünnepek rendje – az sem vall eredetiségre. A harmadik munkálat viszont, mely Barkassy szellemi terméke, önálló, az ismert szerzőkével vetekedő, sőt azokénál koherensebb program, érdemes tehát megvizsgálni, hogy az összeállító személyisége, egyéni irányultsága kimutatható-e a szövegben, s ha igen, mennyiben.

Barkassy Géza,⁷⁹ a XVII. században Miskolcon letelepülő munkácsi eredetű nemesi család sarjaként született 1849-ben.⁸⁰ Református, ami megmagyarázza, hogy miért kapott kiemelt helyet, külön századot a reformáció. Munkácsnak ugyancsak kitüntetett szerepe van a programban. Noha már Zichy tervez ott ünnepeket és Thalynál is a hét vidéki színhely egyike, ilyen jelentősége (a rendezvénysorozat nyitánya, uralkodói és törvényhozási jelenlét, Árpád-szoborcsoport) egyetlen más tervezetben sincsen. Ez teljesen beleillik a program logikájába, de egy *alias Munkácsy* szerzősége esetén nem lehet kizárni a személyes motivációt.

Ennél vékonyabb családi szál játszhatott közre Zrínyi kiválasztásában.⁸¹ Feltűnő mindenesetre a programtervezet vonatkozó kitételeinek erősen délszlávbarát hangvétele, aminek a távoli és gyenge családi vonatkozás éppen nem mond ellent. Ezirányú további adalékkal a szövegbe nem került anyag szolgálhat. Ugyanis nemcsak fogal-

mazványok és tisztázatok maradtak fenn, hanem vázlatok, cédulák tömege is, melyekből rekonstruálható a harmadik (és részben az első) munkálat készítésének folyamata.⁸²

Valószínűleg a munka első fázisában készült az a lista, amelyik az addigi tervezeteket sorolja fel: a kormány részéről az 1891-es miniszteri bizottság előterjesztését, valamint a mások által benyújtottakat, illetve az országgyűlésen elhangzottakat.⁸³ A nyomtatásban közzétett elképzelések közül ebben kizárólag a Galgóczy Károly által 1892-ben kiadott, negyedéves folyóiratnak szánt, de csak két füzetet megért *Emléklapok* szerepel, illetve az abban ismertetett javaslatok.⁸⁴ Az első munkálat B./ pontjába a listán szereplő tételek többsége bekerült, csak nem szerzők szerinti, hanem tematikus csoportosításban.⁸⁵ Ez a jegyzék tehát az első munkálat számára készült, a többi a harmadikhoz. Főleg cédulák, melyeken századok, személyek és nevek szerepelnek, valamennyi Barkassy kézírásával.⁸⁶ Ezek segítségével csoportosította a programpon- tokat úgy, hogy mind a századokba, mint az időrendbe osztás egyenletes legyen. Készültek összeállítások századok, országrészek és minisztériumok⁸⁷ szerint is, végül egy összesítő táblázat, amelyen valamennyi szerepel, továbbá az is, hogy van-e nemzetközi vagy vallási vonatkozása egy adott rendezvénynek és hogy kik hívandók meg rá.

Ebben a nyersanyagban az a néhány pont igazán érdekes, ahol a koncepció menet közben módosult. Közülük a legfontosabb: az eredeti elképzelés nem tíz, hanem tizenegy századdal számolt! Zichy Jenő és a munkálat végleges szerkezete ugyanis igazából nem évszázadokat tekint „század”-nak, hanem 896-tal kezdődő százéves idő- tartamokat 1896-ig (különben nem lehetne a honfoglalást a X-ikbe sorolni). Ennek a négy év eltolódás miatt nincs jelentősége, ámde kerek évszázadokat figyelembe véve a legelső nem a X., hanem a IX. század! Így – az egyik vázlat szerint – a honfoglalás külön századot kap, és Árpád a IX. század alakjaként szerepel. A X-iket más személye- sítí meg: Tuhutum, a hozzá kapcsolódó országrész pedig Erdély. A számításba vett helységek⁸⁸ – Almásvíz, Kapus, Esküllő – Anonymus gestájából ismertek.⁸⁹ Közülük Esküllő kerül a táblázatba, az a hely, ahol a tartomány lakói meghódoltak, és uruk- nak választották a magyar vezért. Így már érthető, hogy a munkálatban miért szorul háttérbe Erdély és a román nemzetiség. Az ő századuk a X. lett volna, s amikor a IX. kimaradt,⁹⁰ Árpádé lett a X., a többi pedig már foglalt volt. Látható az is, hogy a nemzetiségek iránti koncilians hozzáállás Barkassyra nem általában jellemző: dél- szlávok esetében igen, románokéban nem.

Zichy Jenő tervezetében Erdély aranykora és Buda visszavétele lett volna a XVII. század két korjelző eseménye. A Barkassy-féle „tizenegyszázados” változatban már csak a második szerepel⁹¹ (valószínűleg azért, mert Erdély a X-iknél kapott helyet), a XVI. századot Zrínyi Miklós és Szigetvár jeleníti meg. A XIX. századot reprezen- táló személyiség először Ferenc József lett volna, de már itt Széchenyire javította a szerző.

Egy következő táblázat már nem tartalmaz IX. századot, a XVI-XVII-nél is válto- zás történt: az előbbit a reformáció és Tinódi, az utóbbit (a másik) Zrínyi és Csák- tornya jelképezi. Tetten érhető tehát a munkálat végleges beosztásának kialakulása, az összeállító felekezeti megjelenése és az, hogy Zrínyi Miklóst mindenképpen szere- peltetni akarja. Ha a szigetvári hőst nem lehet, akkor a költőt! Ez is megerősíti a fel- tételezést Barkassy ezirányú személyes vagy családi kötődéséről. A vázlatok további

tanulása, hogy nemcsak a századokra osztás elvében követte Zichy emlékiratát, hanem a részletekben is az ottani felosztásból indult ki, s attól tért el fokozatosan. A legfontosabb az, hogy a harmadik munkálathoz készült minden szál papíron Barkassy kézírása látható, annak bizonyítékaként, hogy a munka valamennyi fázisát egyedül végezte.

A fogalmazványokon nem hajtottak végre említésre érdemes módosításokat, csak kisebb – főleg stiláris – javításokat. Egyetlen érdemi eltérés van a tisztázatokhoz képest. Az első és a második munkázatban közös, hogy nem szólnak az ünnepségek várható kiadásairól, arra hivatkozva, hogy előbb a szaktárcáknak kell összeállítaniuk a hatáskörükbe eső rendezvények költségvetését. A harmadik munkázat fogalmazványának utolsó – a tisztázatból kimaradt – oldalán van viszont egy elnagyolt és részleges költségbecslés. Néhány, a munkázatban proponált alkotás és rendezvény szerepel benne kerekített összegekkel, kis összeadási hibával.⁹² Az alig hat tétel felsorolása után az összeállító megjegyzi, hogy a milleniumi törvény végrehajtása, az épületek és szobrok felállítása még évek hosszú során át fog milliós többletkiadást eredményezni valamennyi tárcánál.⁹³

A munkázatok szövegéből és hivatkozásaiból, illetve az összeszerkesztéshez készült cédulákból és táblázatokból pontosan körülhatárolható, hogy szerzőik milyen forrásból merítettek. Elsősorban a miniszterelnökségen található ügyiratokból és a témával kapcsolatos országgyűlési felszólalásokból. Ezek anyagát szisztematikusan feldolgozták, javaslaik szinte teljes egészében beépültek az első tervezetbe, mely az előzmények összegezése. (A második és a harmadik számára azután ez szolgált kútfőül.) A sajtóban és általában a nyomtatásban közzétett (s hivatalosan be nem nyújtott) indítványok többsége ellenben kívül maradt az összeállító Barkassy látókörén: úgy szólván csak azok kerültek be az elaborátumba, amelyeket a Galgóczy-féle *Emléklapok* ismertet.⁹⁴ Ugyanez vonatkozik a maguk körén belül maradt törvényhatósági kezdeményezésekre is.

Az anyaggyűjtés megmagyarázhatatlan hiányossága, hogy a miniszterelnökség elmulasztotta megkeresni a többi minisztériumot, hogy tájékoztassák: hozzájuk milyen beadványok, feliratok érkeztek a témában, ők végeztek-e előmunkázatokot, mi az, ami a hatáskörükben lévő építkezések és egyéb alkotások közül a programba lenne illeszthető. Ez annál is érthetlenebb, mert már 1890-ben szóba került, hogy tartsanak egyeztető megbeszélést az addig tett intézkedésekről.⁹⁵ Most, amikor javában folyt az országos kiállítás előkészítése, még indokoltabb lett volna a tájékoztatás, érthetetlen, hogyan feledkezhetek meg róla. Erre később sem került sor. Egyes ügyekben természetesen történt egyeztetés, de a program egészét illető átfogó együttműködés – formálisan, hivatali úton – nem. A programalkotást lényegében a miniszterelnökség végezte, s nemcsak a törvényhozás nem jutott kezdeményező szerephez (mint sokan szerették volna), hanem – bizonyos eseteket leszámítva – a szakminisztériumok sem.⁹⁶

Másrészt viszont figyelemmel kísérték az aktuális fejleményeket. Az első munkázat elkészültével sem fejeződött be az anyaggyűjtés. Barkassy nemcsak Tarkovich összeállításából vett bele pótlólag részeket, hanem a napi sajtóban megpendített ötleteket is hozzáírta a listához és beledolgozta a harmadik munkázatba. Főként az *Egyetértés*-ben megjelent írások ötleteit hasznosította, ami – ellenzéki lapról lévén szó – talán meglepő, de egyúttal érthető is: ez az orgánus forszírozta leginkább a témát, itt pub-

likálták az újabb ideákat. Már a lap januári és februári cikkei érdeklődést keltettek a miniszterelnökségen, pedig alig tartalmaztak konkrétumot, csak sürgették a programot.⁹⁷ Miután hónapok teltek el a képviselőházban tett miniszterelnöki ígéret óta látható eredménye nélkül, az újság maga lépett fel kezdeményezőleg: július 12-én felhívást tett közzé, melyben ötleteket kért az ezredévi ünnepek számára.⁹⁸ A következő két hónapban írások tömege érkezett a laphoz, mely kommentár nélkül jelentette meg őket, külön rovatban a címlapon.

Érdeemes legalább futólag áttekinteni ezt a heterogén programot, mint a miniszterelnökségi munkálatok „társadalmi” alternatíváját. Rögtön az első megszólaló részletes javaslattal állt elő⁹⁹ (amit Barkassy részben integrált is a magáéba): elsőként az Árpád szobrot említi, melyet pályázat nélkül, 1 millió koronáért készíttetne el, témája a fedelelemmé választás lenne. Másodikként a magyar udvartartást, a régi méltóságok visszaállításával, a magyar testőrség hazatelepítésével, magyar etikettel és a királyi palota kibővítésével. A Mátyás templomot magyar Westminsterre fejleszteni és az Országház építését is meggyorsítaná. Magukat az ünnepeket hat napra tervezi, a Te Deumot és a fő törvényhozási aktust (esetleg az alkotmány és a dinasztia trónöröklési jogának megerősítésével) a másodikra. Lenne katonai ünnep, szobor- és hídavatás, díszkivilágítás, udvari és népnünepélyek, alapítványok és versenyek.

Volt, aki – az előbb részletezett külsőségekkel szemben – gyakorlati hasznú javaslattal állt elő.¹⁰⁰ Mindjárt az első indítványa olyan, hogy megvalósulása esetén „a dicsőség az idők végtelen végéig ... Magyarországot illetné”: az általános lefegyverzésről kellene nemzetközi kongresszust rendezni, melyet Anglia és Amerika biztosan támogatna. Azután a népoktatás fejlesztése (az analfabetizmus fől számolása) és a szállítási díjak reformja kerül szóba, részletes argumentációval. Végül az ismeretlen szerző a nők szerepének növelését szorgalmazza a tisztességek foglalkozások terén.¹⁰¹ A következő alkalommal közzétett javaslatok is hasonló hozadékot reméltek az ünneptől: statisztikai, történelmi, ipari és kereskedelmi szakmunkák kiadását, a falusi iskolák állami dotálását, írók és művészek menedékházának létesítését – továbbá a névmagyarosítások előmozdítását.¹⁰²

Az *Egyenlőség* felhívásának eleget tevők között egy közismert személyiség is akadt: Thaly Kálmán, aki a millennium alkalmából is kedvenc kurucaira gondolt. Munkácsot javasolta „magyar Wartburggá” fejleszteni; az északkeleti országrész történelmi, néprajzi és természetrajzi anyaga számára egy Rákóczi-ról elnevezendő múzeum ottani létrehozását vetette föl.¹⁰³ Másik indítványa, a bujdosók hamvainak hazahozatala egy régebbi kezdeményezésének¹⁰⁴ felelevenítése. Egyúttal számbaveszi az elhelyezésükre szóba jöhető helyeket Felső-Magyarországon és Erdélyben, s ha a gellérthegyi pantheon, vagy a magyar Westminster nem jönne létre, akkor elsősorban a kassai dómot, másodsorban a munkácsi vártemplomot tartaná alkalmasnak a kurucok mauzóleuma számára.¹⁰⁵

A továbbiakban is a legváltozatosabb témájú javaslatokat küldtek a szerkesztőségnek. A „Magyar alkotmány és jogtörténelem” megíratását csakúgy szorgalmazták, mint a koldulás ügyének rendezését, vagy a Duna-Tisza csatorna megépítését.¹⁰⁶ Millenniumi bélyegsorozatok kiadását többen is a megemlékezés egyik leghatásosabb módjának nevezték, volt aki az egyes bélyegek ábráinak tematikáját is kitalálta.¹⁰⁷ Ismét felmerült, hogy állítsanak emléket a szabadságharcnak, de a korábitól eltérő módon:

nem egy „központi” emlékmű létesítésével, hanem a szabadságharc jelentős helyszíneinek megjelölésével.¹⁰⁸ A szerző a korábbi függetlenségi harcok hőseit is megörökíteni, sőt mindazon más jeles személyiségeket is (főleg írókat, költőket) akiknek nincs szobra születésük vagy tevékenységük helyén. A javaslat lényege, hogy ne egy helyen legyenek, hanem szerteszét az országban; nem is kell határidőre elkészülniük, elég, ha a talapzatra vésik, hogy a millenniumra állítottak fel. Más hozzászóló egyetlen alkotásnak, a Tas és Szabolcs tiszai átkelésének helyén állítandó obeliszknek szentelte figyelmét.¹⁰⁹

A javaslatok uralkodó eszméje a „nemzeti jelleg kidomborítása”, melyet a legkülönbözőbb módon szándékoztak elérni: a nemzeti viselet kötelezővé tételével a képviselőházban és a bíróságokon,¹¹⁰ „Árpádinum” alapításával a szegénysorsú nemzetiségi ifjak magyar szellemű nevelésére,¹¹¹ ismeretterjesztő munkák kiadásával és – tőhben is – az oktatásügy fejlesztésével a népiskoláktól a harmadik egyetemig.¹¹²

Összefüggő programot ezek a javaslatok persze együttesen sem adhattak. A szóba jöhető alkotások és a felelős tényezők átfogó számbavételére mégis történt – egyetlen szerző által – kísérlet.¹¹³ A több részletben megjelent hosszú tanulmány az egyetlen, mely összehasonlítható a miniszterelnökségi munkálatokkal. Az ismeretlen szerző az addig történtek kritikájával kezdi: a kormány és az országgyűlés tétlenségével, valamint a sajtóéval, mely nem unszolta eléggé őket. Hibáztatja azt a szemléletet, mely mielőbb készen szeretné látni az alkotásokat, s ennek érdekében akár elrontani, vagy silányabb anyagból megvalósítani is hajlandó őket. Példaként a Mátyás templom elmaradt északi tornyára, a parlament kupolatermének bronz helyett ólomszobraira és a rosszul elhelyezett középületekre hivatkozik. Politikai jellegű kérdéseket nem kapcsolja a millenniumhoz, s a felvetett ötletek egy részét is alkalmatlannak ítéli, így a „magyar Westminster” eszméjét, mondván a nemzet protestáns nagyjainak katolikus templom nem lehetne nyughelye. A pantheon ideája szerinte még kárleletlen. Az ezer népiskola és a harmadik [tudomány]egyetem tervét élesen ellenzi, az Árpádinumot céltalannak tartja.

A felmerült javaslatok jelentős részét viszont támogatja, s ezeket (saját kiegészítéseivel együtt) rendszerbe foglalja, mégpedig az intéző hatóság szerint. A kormány dolga lenne Árpád sírjának felkutatása, Rákóczi hamvainak hazahozatala (sírhelyül a Deák mauzóleum szomszédságát javasolja), Szent István szobrának legalább törvényi elrendelése és az új hidak építése. Az egyes minisztériumok külön feladata lenne: a király személye körüli új magyar rendjel alapítása; a honvédelmié fegyvermúzeum létesítése; a belügyminisztériumnak árvaházakat és új Nemzeti Színházat kellene építtetnie; az igazságügyre tartozna a kúria. A földművelésügyi minisztériumra bízna mintegy száz ezer kivándorolt magyar visszatelepítését, mégpedig románlakta megyékbe. A kiállítás és a Vaskapu már eldöntött ügye mellé legfeljebb a bélyegek ügyét osztaná a kereskedelmi minisztériumnak. A legtöbb tennivalót a kultuszminisztérium hatáskörébe utalja, többet, mint a többibe összesen. Minden felekezet vezetőjének székhelye a fővárosban legyen; államosítsák az iskolák jelentékeny hányadát; szervezzenek egységes középiskolát és francia mintájú tanárképző intézetet; állítsanak fel új műgyetemet (Erdélyben) és új tanszékeket a nemzeti tudományok számára, alapítsanak műakadémiát, új múzeumokat (természetrájt és néprájt), építsenek levéltárat. A pénzügy-

minisztériumtól – alkalmi érmék kibocsátását túl – azt várja a szerző, hogy teremtsen elő a (10-15 évre szánt!) program anyagi fedezetét.

A főváros teendőinek listája nagyrészt ismert tételekből áll (bazilika, központi város-háza, szabadságszobor, vásárcsarnokok), ehhez jönne a fővárosi múzeum és a nyilvános könyvtár. Kitér a megyékre és a vidéki városokra is. A megyei monográfiák megírása és a helyi erőből történő emlékéllítés mellett millenniumi ösztöndíjak alapítása kerül szóba. A fenti program valóban átfogó és végiggondolt, bár nincs benne sok igazán új javaslat. A megvalósíthatatlan álmok, a megalapozatlan vagy ötletszerű, csak egy rész-kérdésre koncentrázó tervezetek sorából mindenképpen kiemelkedik.

Miként az első munkálathoz utólag hozzáírt kiegészítések bizonyítják, Barkassy figyelembe vette mások javaslatait. A millenniumi ötletek általa összeállított jegyzékébe utolsóként a munkácsi Rákóczi Múzeumot vette fel, tehát a lista 1893. augusztus 1-ig naprakész.¹¹⁴ A harmadik munkálathoz augusztus 12-én készült el, így összeállítása az e két időpont közötti tizenegy napra datálható. A szöveggel kapcsolatban felvetődő kérdések közül a legfontosabb, amire nem adnak választ a források: miért készült? A szerző saját kezdeményezésére vagy (szóbeli) utasításra? A korábbi két munkálathoz esetében ez nyilvánvaló: a miniszterelnökség rangban harmadik tisztviselője, mint az ügy előadója összeszedi és rendszerbe foglalja az előzményeket és a megvalósíthatóság szempontjából szelektál a javaslatok között. Azután nem ő, hanem felettese, az államtitkár megfogalmazza a programvázlatot. Ezt kellene a miniszterelnök elé terjeszteni és intenciói szerint módosítani (ha kell), hogy a kormány elé vihető legyen. Ehelyett az alacsonyabb beosztású hivatalnok maga is készít egy programtervezetet, mondhatni a főnöke javaslata ellenében. Ha Wekerle látta volna a második munkálathoz és nem találta volna megfelelőnek, az indokolná az újabbat. De a második összeállítás – mint alább kiderül – biztosan nem került a szemé elé a harmadik elkészülte előtt, és – mint látni fogjuk – később az fogadtatott el, tehát olyan nagyon nem lehetett elégedetlenek vele. Tarkovich aligha kezdeményezte, hogy saját javaslatának alternatíváját alárendeltje készítse el, így az tűnik logikusnak, hogy Barkassy magától csinálta. A miért kérdése azonban azt feltételezve is megválaszolatlan marad. A készítés körülményeiről anynyi tudható, hogy a harmadik munkálathoz Tarkovich államtitkár távollétében született.¹¹⁵

A három összeállítás közös előadói ívén – Barkassy kézírásával – az alábbi szöveg olvasható: „E munkálatokból mindaz, a mi idő hiánya, hely alkalmatlan volta, vagy a pénzügyi áldozat szerfölötti nagysága miatt, vagy politikai collisiók elkerülése végett mellőzendőnek látszanék: törlendő; ellenben mindaz, minek felvétele szükséges – de előadó előtt ismeretlen – pótlólag a keretbe illeszthető lenne; az ekként helyesbített munkálat könyomatú másolata minden miniszter úrral bizalmasan közlendő lenne, hogy saját szempontjából kiki kritika tárgyává tehetné; válasza határidő: szept. 15. hogy a válaszok figyelembe vételével a végleges programtervezet egybe állítandó és az 1894. évi állami költségvetéssel együtt az országgyűlés elé terjesztethessék. Miniszterelnök úr ő nagyméltóságának kegyes utasítás végett tisztelettel bemutatattatik. 1893. aug. 12.”

Az itt fölvezetett intézkedést egészében biztosan nem hajtották végre: nincs jele a munkálatok átdolgozásának, sem programpontok törlesztésének, sem kiegészítésnek; nem létezik „helyesbített” (több változatot egybeolvasztó) munkálat, de a meglé-

vöket sem sokszorosították; a szakminisztériumok anyagában nincs nyoma ilyen tartalmú ügyirat érkezésének, a miniszterelnökségében pedig elküldésének; szeptember 15-én pedig már a kormány tárgyalta az ügyet. A programkészítés mindvégig a miniszterelnökség falai között zajlott. Wekerlének alighanem tényleg bemutatták a munkálatokat. Bár kézjegye nincs az aktán, elképzelhetetlen, hogy előzetes ismeretük nélkül tett volna előterjesztést. Az igazi kérdés az, hogy volt-e a kormányfőnek szerepe, s ha igen, mekkora a programkészítés folyamatában, melynek végeredményét mint az ő programját bírálták vagy dícsérték.

Közreműködésének írásos nyoma nincsen. Általa írt instrukció sincs, sem az ő kézírásával azonosítható javítás a szövegen. Szignója nemcsak erről az aktáról hiányzik, hanem az ezredévi ünnepségekkel kapcsolatos ez évi valamennyiről; 1894-ből is kevés ügyiraton látható. Bánffy Dezső – utóda a miniszterelnöki székben – ellenben dokumentálható érdeklődést mutatott a millenáris ügyek iránt: kézjegye ott van szinte minden 1895-ös ügyiraton, a program végső – a következő fejezetben ismertetendő – változatán széljegyzetei olvashatók. Ha csak az iratokat vesszük figyelembe és a program készítésének vonatott előrehaladását, az ellenzék és a sajtó kritikáit, akkor olyan kép alakulhat ki, mely szerint Wekerle, a hideg és pragmatikus pénzügyér csak kényszeredetten, muszájból foglalkozott az ezredévi ünnepségekkel, melyek szelleme ugyanolyan távol állt tőle, mint a patetikus parlamenti szónoklatok.

Más források viszont ezzel ellentétes hozzáállásáról tudósítanak. Thaly Kálmán – a politikai ellenfél, akivel az ezredévi kiállítás parlamenti tárgyalásakor éles, személyeskedő szóváltásba bonyolódott, tehát elfogult hívének nem tekinthető – a legnagyobb elismeréssel ír az ő buzgalmáról, fáradhatatlanságáról és szakértelméről is millenáris ügyekben, különösen a művészi kérdésekben.¹¹⁶ Ismert, hogy mekkora szerepe volt az ezredévi emlékmű létrehozásában, ami saját kezdeményezésének tekinthető.¹¹⁷ Ehhez szolgál adalékkal és egyéb elképzeléseire is rávilágít egy interjú, melyet az év augusztus végén, két héttel a harmadik munkálat befejezte után készítettek Zala Györggyel, aki ekkor éppen Wekerle mellsobrát mintázta.¹¹⁸ A művész részletesen beszámolt a millenniumról folytatott beszélgetéseikről, melyek – érthetően – főleg a szobrászatra vonatkoztak. Zala helytelenítette a lipótvárosi bazilika Szent István dómmá tételével kapcsolatos lovasszobor tervet,¹¹⁹ s helyette a korona felajánlásának jelenetét javasolta megörökíttetni. Wekerle viszont a vidéki helyszíneknek akarván többet adni az ezredévi alkotásokból, Szent István szobrát Székesfehérvárról, Árpádét Kassán, Mátyásét Kolozsvárról, Mária Teréziát Pozsonyban kívánta felállíttatni.

Ezek közül valószínűleg csak az Árpád szobor Kassára helyezése volt a saját ötlete, mely a hivatalos iratokban egyáltalán nem került szóba. A másik három mű közös abban, hogy az első munkálatban eredetileg nem szerepel, csak a másodikban (onnan veszi át és toldja be Barkassy az elsőbe, az előzmény-iratokban egyik sem lévén említve). Tarkovich József munkálata összeállításához – a jelek szerint – nem végzett külön adatgyűjtést, a szobrokra vonatkozó forrása akár a miniszterelnök is lehetett. Feltűnő mindenesetre, hogy az államtitkár máshol nem tudott lényegesen újat adni az első munkálathoz, inkább csak kiegészítést, pontosítást végzett. A Zala által felidézett álláspont fontos eleme, hogy Wekerle nagyobb szerepet szánt a vidéki helyszíneknek – ez viszont a Barkassy-féle harmadik munkálat sajátossága. A fentiek alapján talán

megengedhető a feltételezés, hogy a miniszterelnök elgondolásai – informálisan, talán szóban, vagy közvetetten – befolyásolhatták a készülő tervezeteket.

Az, hogy Wekerle miniszterelnöksége egész ideje alatt keveset foglalkozott a millennium *aktáival*, bizonyára nem az érdeklődés hiányával magyarázható, hanem más tényezőkkel. Rövid, alig hároméves kormányzását az egyházpolitikai küzdelmek töltötték ki. 1893 volt ezen belül a politikai helyzetet kiélező törvényjavaslatok benyújtásának éve. Áprilisban a recepcióról és az állami anyakönyvezésről, májusban a szabad vallásgyakorlatról szólót, decemberben pedig – két nappal a millenniumi előterjesztés előtt – a kötelező polgári házasságot elrendelő törvényjavaslatot terjesztette elő. Az utóbbi éppen a harmadik munkát összeállítása idején készült el; a miniszterelnök augusztus 14-én személyesen mutatta be az uralkodónak.¹²⁰ A politikai helyzet súlyosságára jellemző, hogy Wekerle már ezen a nyáron felajánlotta lemondását. Az évtized legmélyebb belpolitikai válsága mellett az is lekötötte, hogy mindvégig ellátta a pénzügyminiszeri feladatkört is. Így érthető, hogy sokkal kevesebb ideje maradt az ünnepekkel kapcsolatos hivatalos ügyek intézésére, mint utódának.

A munkálatokról az érdemi döntés augusztus közepe és szeptember közepe között történt, de körülményei nem ismeretesek. Az előadói ívre csak ennyi került: „a II. alatti program alapján az ügy f. évi septber 15-én a ministeriumban tárgyalatván – adacta teendő”, Tarkovich kézjeggyével és a dátummal: 16/IX. Minisztérium alatt a kormány értendő, mely aznapi ülésén tárgyalta Wekerle előterjesztését a honalapítás megünnepléséről.¹²¹ Magát az előterjesztést a jegyzőkönyv nem ismerteti, csak a határozatot. A munkálatokat nem is említi. Mivel nincs nyoma sokszorosításuk elrendelésének, alighanem egyik sem került a miniszterek elé. A határozat nem szól vitáról, vagy eszmecséréről, minden bizonnyal változtatás nélkül fogadták el Wekerle előterjesztését. Neki kellett választania a munkálatok közül, s hogy miért a szerényebb másodikat preferálta, arra a határozat egyik kitétele adja meg a választ: „... számba véve az ország viszonyait, leghelyesebben és legméltóbban aképpen történnék, ha a rendezendő ünnepély néhány kevés, az alkalomnak megfelelő, jelképes jelentőséggel bíró cselekménybe foglalhatnák össze.”

A következő sorok – az ünnepek által kifejezendő eszmékről – a második munkálat gondolatmenetét tükrözik: hálaadás az isteni gondviselésnek, ünnepélyes törvényhozási aktus, a nemzet hódolata a királynak. Az ünnep kiegészítő (!) része lenne a nemzeti múlt jelképes bemutatása a történeti felvonulás által és a jelené az országos kiállításban. A határozat következő részéből kiderül, hogy az előző hetekben megtörtént – csak nem dokumentálható – a második munkálat továbbfejlesztése. Az időbeosztásról ugyanis Tarkovich csak annyit jegyzett meg, hogy egy nap nem lesz elegendő (Barkassy pedig fél évre húzta szét az ünnepeket), a miniszterelnök mostani előterjesztése erre is javaslatot tesz:

„... az ünnepély programja a következő főpontokból állna:

első napon: hálaadó ünnepi isteni tiszteletok az ország minden felekezetének temp-loimaiban,

második napon: az országgyűlés mindkét házának együttes díszülése lehetőleg már az új parlamentházban. E díszülés tárgya volna az elnöki rövid megnyitó beszéd után az ezredévi állami fennállást méltató ünnepi beszéd, melyet a parlamentnek ezzel megbizandó egyik tagja mondana, továbbá az országgyűlés két házának díszfelvonulása a

kir. palotába s ott a nemzet nevében hódolása a királynak, visszamenet az országházba a díszülés berekesztése végett;

harmadik napon: a nemzet minden osztályából alakuló történeti felvonulás, mely történetű jelmezekben bemutatná az ország minden rendének és osztályának a lefolyt ezredév alatt főbb korszakok szerinti multját.

negyedik napon: az országos kiállítás megnyitása.

Mint hogy a kormánynak szándékában van némely különben is megteendő beruházásra vonatkozó intézkedéseit akkép tenni meg, hogy a létesítendő művek lehetőleg a millenárius évben fejeztessenek be: a millenium megünneplésével ezen alkotások is tágabb kapcsolatba hozhatók.

Ilyenek volnának: 400 népiskolának felállítása, az iparművészeti múzeumnak és iskolának, – az igazságügyi palotának és a budapesti két új Dunahídnak építése, továbbá a vaskapu szabályozása stb.

Mint hogy a honalapítás ezredévi fordulójának megünneplése országos ügy: javaslatba hozandó egy 60 tagból álló, a szokott arányban az országgyűlés két házából választandó országos bizottságnak kiküldése, mely az ünnepély megállapításánál és az előkészületek megtételénél a kormány segítségére volna.”

Mivel fogalmazványa nem került elő, nem lehet tudni, hogy a miniszterelnök vagy államtitkára volt-e az időbeosztás értelmi szerzője. De nem is az a lényeg, hanem a javaslat tartalma. A több mint féléves előmunkálatok eredménye sovány, minimálisnak nevezhető program, ami a jelképes aktusokon kívül majdnem csak a már elhatárolt, illetve munkában lévő, és 1896-ra elkészülő műveket tartalmazza. Nemcsak az ünnepel kapcsolatba hozandó alkotások listája nagyon rövid, hiányzik a meghozandó törvények és az egyéb rendezvények felsorolása is. Noha fog még bővülni, ez a határozat lesz az ünnepi program alapja.

Miniszterelnöki előterjesztés és végleges program

A szeptember 15-i minisztertanács felhatalmazta a miniszterelnököt, hogy készítse el a parlamentnek benyújtandó előterjesztést. Október 4-én Wekerle ezt már be is mutatta a kormánynak, mely „némi módosításokkal” helyeselte és felkérte, hogy az uralkodó jóváhagyásának megszerzése után terjessze az országgyűlés elé.¹²² Az előterjesztés végleges szövege ismert.¹²³ Érdemes összevetni a korábbi szövegváltozatokkal, mert szeptembertől novemberig jelentékeny változtatások történtek benne. Fogalmazványa szeptember 24-én készült el, Tarkovich államtitkár kézírásával.¹²⁴ A szeptemberi kormányülés határozatának felel meg, kiegészítve az előzmények ismeretével, magyarázó betoldásokkal. A tisztázaton ugyancsak Tarkovich által végzett javítások szerepelnek, nyilván a minisztertanács intencióinak megfelelően.¹²⁵ A fontosabbak a következők. Módosult a cím: a *honalapítás* ezredik évfordulóját az *államalapítás*éra javították. (Ezt a korrekciót az egész szövegben átvezették.) E változtatás a millenárius történeti – ideológiai koncepció lényegét érinti, melynek markáns összefoglalása Ábrányi Kornél 1891. december 9-i parlamenti felszólalása: „Tisztában kell lennünk azzal, hogy mikor ezredéves jubileumról beszélünk, akkor Magyarország államalkotásának ezredéves jubileumáról van szó (...) itt nem a népvándorlás egyik ka-

landos episodjáról van szó, mely, mint sok más, betörést, rombolást, pusztítást jelent, hanem szó van valódi államalkotásról és pedig azon két főprincípium alapján, a melyek még ma is fundamentumát képezik monarchikus alkotmányos életünknek. Az egyik az alkotmányosság, a másik a legitimitás. Az a szerződés, melyet őseink Pusztaszerezen kötöttek, nem a győzelmi prédán való osztozkodás volt, hanem valódi államalkotás, mely ... nemcsak a győzőnek nyújtott hazát és jogot, hanem a legyőzötteknek is.”¹²⁶

Kimaradt az a passzus, mely szerint a legméltóbb ünneplés az lenne, ha közművelődési, gazdasági stb. szempontból elérnénk a legfejlettebb országokat, de mivel ez most még nem lehetséges, igyekszünk a jelzett irányba haladni. Ezt kevésbé szerény bekezdésre cserélték, melynek lényege: az ország mutassa fel anyagi erejéhez mérten a legtöbb eredményt. Csak most került a szövegbe „valamely történeti jelentőséggel bíró, például a magyar állam megalapítását jelképező szobornak leleplezése”, vagy a felállításáról szóló törvény meghozatala, továbbá „azon történeti vonatkozású szobrok leleplezése is, melyek az ország egyes vidékein állítatnak fel ...” A körülményes megfogalmazás a milleniumi emlékművet, illetve a Thaly által javasolt emlékoszlopokat rejti. Az utóbbi végül kimaradt az országgyűlés elé kerülő szövegváltozatból.

Nemcsak stiláris módosítás, hogy „az ünnepély megállapításában és rendezésében ... az országgyűlés mindkét háza is részt vegyen...” kitétel helyére az került, hogy „a kormány ... az országgyűlés mindkét házával folytonos érintkezésben járjon el”. Az időbeosztás nem változott, csak bizonytalanabb megjelölést kapott: az első napon, második napon stb. helyett először, másodszor stb. szerepel.

Az átdolgozás több mint másfél hónapot igényelt, az előterjesztés csak november végén került előzetes jóváhagyásra az uralkodó elé. Wekerle felterjesztése jórészt a már ismertetett szövegek kompilációja.¹²⁷ Hangsúlyozza, hogy a bemutatott program csak a lényeges pontokat tartalmazza, nem tér ki részletekre. Felhívja a figyelmet a külállamok és különösen a Lajtán túli országrészek kormányainak és törvényhozásának időben és megfelelő módon történő meghívására.

Ferenc József gyorsan, négy napon belül jóváhagyta az előterjesztést. Csak két pontot kifogásolt, s óhajtott kihagyni a programból. Ezeket Pápay István, a király személye körüli minisztérium osztályfőnöke levélben tudatta a miniszterelnökkel.¹²⁸ az országban leleplezendő történeti vonatkozású szobrokat a megfogalmazás általános volta miatt (hol? kinek? miféle emlékül?), valamint az ezredéves ünnep kiegészítésül említett udvari és társadalmi ünnepélyeket, mondván biztos lesznek ilyenek, de nincs helyük az országgyűlésnek szóló előterjesztésben.

Az előterjesztés e két pont kihagyásával került a parlament elé 1893. december 4-én.¹²⁹ A közvélemény is megismerhette, majdnem minden napilap teljes terjedelmében közölte.¹³⁰ A képviselőház 21 tagú bizottságot küldött ki a véleményezésre, a sajtó azonnal és hevesen reagált a javaslatra. Ritka kivételtől eltekintve¹³¹ alaposan elverték a port az előterjesztésen. Kifogásolták mindjárt a formáját. Miért csak előterjesztés, miért nem törvényjavaslat? Nehezményezték a benyújtás módját: az alkalomhoz illő ünnepélyesség nélkül „oly üzletszerűen, oly hevenyészve került a képviselőház elé ... mintha egy távol szigetszággal kötött kereskedelmi szerződés lenne”.¹³² Bíralták a program stílusát: körülményes, darabos, magyartalan. A száraz, hivatalos hangnem csalódást okozott azoknak, akik lelkes és fennkölt stílust tartottak volna méltónak. „Akár csak egy üzleti levelet olvassánk.”¹³³ Sokakat irritált a leereszke-

dő hangvétél: „... az egész előterjesztés olyan, mint egy kegyes engedély: ha akarjátok, ünnepeljétek meg”.¹³⁴ A legtöbb kritika persze a javaslat tartalmi oldalát érte: vázlatos, fantáziátlan, szegényes, sablonos, és csak az amúgyis szükséges és már korábban tervezett, vagy már el is kezdett alkotásokat tartalmazza, minden egyebet csak esetlegesen. „Több találékonyságot, több fantáziát, egy kis eredetisége és egy kis szívet kívánunk a tervezőknek.”¹³⁵ Főképpen a pantheon hiányzott a programból, „... vagy egy óriás műemlék, mely maradandóbb, mint a díszmenet söröshordói”.¹³⁶ Érdekes módon a jelmezes felvonulás terve zavarta leginkább a bírálókat. Német befolyást, vagy Makart-hatást láttak benne, szolgálai utánzást, vásári látványosságot, „liliputi játékot”.¹³⁷

Csak a 400 népiskola építése kapott elismerést, de ezt — úgy mond — a kultuszminiszter programja amúgyis tartalmazza. Az ellenzéki sajtó saját követeléseit is számon kérte a programon: a nemzeti hadsereget, a magyar nyelvű katonai oktatást.¹³⁸ De a fő kifogás a nemzeti jelleg hiánya volt, amit szegényességig tartalmatlan voltánál is súlyosabb hibának ítélték. A kormányt gyávasággal gyanúsították, amiért nem meri vállalni az ezredéves alkotmányos létből eredő kötelezettséget.

Egyedül a *Millennium* állt ki határozottan „Magyarország genialis miniszterelnöke” mellett.¹³⁹ A tervezet zsenialitását abban látta, hogy az államfenntartó elvek mindegyike kifejezést kap, a nagyszabású alkotások a társadalmi élet minden területére kiterjednek, a történelmi felvonulásban pedig „a szem fog élvezetet találni”.

Az előterjesztés valóban rászolgált a kritikákra. Megfogalmazásai tényleg nyakatekertek. Ennek oka talán nem az — mint feltételezték —, hogy szerzője nem tudott jól magyarul, hanem az óvatosság. Azért kerüli a konkrétumokat, hogy a lehető legkevésbé legyen megkötve a kormány keze. Ez olyan jól sikerült, hogy a Thaly javasolta emlékoszlopokat az uralkodó éppen a ködös, bizonytalan megfogalmazás miatt hagyatta ki (ekkor még) a programból. Minél kisebb mérvű kötelezettségvállalás, minél kevesebb számon kérhető programpont, bővíteni később is ráér — ez lehetett Wekerle szándéka, mely, ha nem is túl vonzó, az adott belpolitikai helyzetben érthető. Az előterjesztést heves ellenállás fogadta, de csak néhány napig; ez egyházpolitikai harcok gyorsan elterelték róla a figyelmet. Más körülmények között a laikus javaslatok áradatát indította volna meg, most csak néhány bátortalan ötlet kapott nyilvánosságot.

Kettőt érdemes kiemelni közülük. Az egyik Rákos mezejét iktatta volna a helyszínek közé, *inscenirozva* a középkori országgyűlések leghíresebb jeleneit, messzelátászó obeliszkkal megjelölve a nevezetes helyet.¹⁴⁰ A másik ötlet a történelmi felvonulás helyett vándorkirándulást proponált, körbelátogatva az ország jeles történelmi eseményeinek színtereit, összekapcsolva a helyi rendezvényekkel és emlékállításokkal, az előkelő körök mellett minden társadalmi osztály részvételével.¹⁴¹ „Például megállhatna a kiránduló társaság, melynek vezetése hivatalos lenne, Esztergomban s ott felavatná első királyunk emlékét. Pozsony a buvár Kundnak és Béla királynak emelhetne emléket. Ott van Nyitrán Zobor hegye, Selmezbányánál és a felvidéki megyék több helyein a Rákóczi-korszak és az 1848-49-iki szabadságharc emlékei nyerének elhelyezést és így tovább, félkörben Erdélybe s onnan az Alföldön át a Dunántulra, mindazokra a helyekre, melyeknek hatóságai és társadalmuk emlék felállítására szánják el

magukat.” Ezek a javaslatok – a sajtóban korábban megjelent, legfeljebb egymásra reflektáló írásokhoz hasonlóan – nem keltettek visszhangot.

1894. január 28-án kelt pótelőterjesztésében Wekerle két ponton kiegészítette a decemberben benyújtott javaslatot.¹⁴² A magyar államalapítást jelképező szobor – Schickedanz és Zala tervei nyomán – már kezd konkrét alakot öltetni: egyelőre diadalívről van szó, s bár szóba kerül az Andrássy út vége, a helyre a miniszterelnök még nem tesz pozitív javaslatot.

A másik itt tárgyalt alkotás az előterjesztésben egyáltalán nem szerepelt, noha régóta érlelődő javaslat: a Szépművészeti Múzeum. Korábbi mellőzését a pótelőterjesztés a részletes számítások hiányával indokolja, ami kifogásnak tűnik; megemlíteni a most közölt számítások nélkül is lehetett volna.¹⁴³

Február 4-ére készült el a 21 tagú bizottság jelentése a miniszterelnöki előterjesztésről.¹⁴⁴ A sajtóval ellentétben egyáltalán nem bírálja a tervezett programot, általánosságban és részleteiben egyaránt elfogadja. Nagyrészt méltató ismertetés, kis részben kiegészítés. Megemlíti a Műcsarnokot, a két új híd kapcsán a Károly-kaszárnya és az Újépület megváltását a katonai kincstártól. A Citadella megszüntetése ugyancsak szóba kerül, de a városképi fontossága és a hátralévő idő rövidsége miatt „a Gellért-hegy dekorálásának kérdését a jövőre hagyja”. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a millenniummal legrégebben összefonódott ideát – a Nemzeti pantheonét – végképp kihagyták a programból. Belekerült viszont valami más. A bizottság állást foglal a Thaly-féle hét emlékoszlop felállítására mellett, a helyüket is megjelölve.¹⁴⁵ A jelentés helyeselte a pótelőterjesztésbe foglaltakat, az országos kiállítás történeti és jelenkori főcsoportra osztását, a parlamenti díszülést és a király előtti hódolatot, mint az ünnepélyek legfőbbikét. Egyetlen pont volt csak, melyet – talán a kritikák hatására – elhagyni javasoltak a hivatalos programból: a díszfelvonulást társadalmi kezdeményezésre bízták.¹⁴⁶ A javaslatban szereplő 60 fős országgyűlési bizottság kiküldését támogatták.

A képviselőház 1894. április 19-én tárgyalta a programot.¹⁴⁷ A vita főleg az ezredévi emlékműről folyt: a diadalív stílusáról és arról, hogy mely történelmi személyiségek szobrát helyezték el rajta. Egyedül Ugron Gábor kifogásolt más programpontot, és továbbra is 1000 népiskola, valamint 1000 kiseddóvó felállításához ragaszkodott.¹⁴⁸ A koncepció egészét, vagy más részleteit nem érte bírálat, a sajtó támadásai az országgyűlésben nem ismétlődtek meg, így viszonylag simán elfogadták az előterjesztést.

A szavazással akár le is zárulhatott volna a programkészítés folyamata. A javaslat azonban túlságosan elnagyolt volt, s így a kérdés utóbb ismét napirendre került. A programmal kapcsolatban ebben az időszakban is történtek kezdeményezések,¹⁴⁹ csak a korábbiaktól eltérő jellegűek. Az emlékoszlopok fölállításának helye Erdélyre vonatkozóan nem keltett teljes egyetértést. Udvarhely vármegye hevesen tiltakozott a Székelyföld mellőzése miatt és az egyiket Bud-váron szerette volna látni (amire egyébként Thaly maga is gondolt, de félreeső volta miatt vetett el).¹⁵⁰ Szabolcs megye a szabolcsi földvár emlékoszloppal való megjelölését határozta el, s kérte, hogy ez is kerüljön az országos költségen létesítendő emlékek közé.¹⁵¹ Bereg megye – majd egy évvel Thaly Kálmán kezdeményezése után – felsőmagyarországi történelmi múzeum létesítését és Rákóczi hamvainak hazaszállítását kérte a millennium alkalmából.¹⁵²

Az egyes ezredévi alkotások megvalósításában jelentékeny előrehaladás történt 1894 hátralévő részében és 1895 első felében, de az ünnepi program tekintetében semmi: a jelek szerint szóba sem került. Pedig az egyik központi kérdés függőben maradt: az, hogy mikor rendezzék az ünnepeket és mennyi ideig tartsanak. Eltekintve a korai és naiv kérdésfelvetésektől (állapítsák meg a millennium évét és *napját*) nyilvánvaló volt, hogy több napot fognak igényelni. Laikus javaslatok is három napnál többel számoltak.¹⁵³ A szeptemberi minisztertanácsi határozatban szereplő négy nap az egyik végét, a harmadik munkát tervezte fél éves eseménysor a másik, mely a kiállításához, nunt kerethez igazodott volna.

Létezett egy harmadik, közbülső variáció is, melyet Zichy Jenő állítólag szintén a Műbarátok körében ismertetett. Ez már bemutatott tervének időbeosztása. Azon alapul, hogy a „tíz század” mindegyikének felvonulása külön egynapos program, melynek szakaszai másodnaponként követnék egymást, az egyéb rendezvények a közbülső napokon lennének, illetve folyamatosan nyitva lenne az iparkiállítás és a (rég) Múcsarnokban (újról akkor még nem volt szó) a képzőművészeti kiállítás. Egyenletesen szétosztotta a tervezetben szereplő programokat, még az Operaház műsorára is részletes javaslatot tett.¹⁵⁴

Az ünnepek végleges programját a miniszterelnökségen állították össze 1895 nyarán. Mivel a program tartalmát a parlament által jóváhagyott előterjesztés már megszabta, csak az időbeosztás kialakítása volt hátra. Előmunkálatoknak ezúttal nincs nyoma, az alapelvek tisztázása szóban történhetett. Így a lényegét illetően csak találgatni lehet: ki és miért határozott úgy, hogy – ellentétben az 1893 szeptemberi minisztertanácsi határozattal – nem sűrítik néhány egymást követő napra a hivatalos rendezvényeket, hanem a kiállítás megnyitását hónapos távolságra teszik a közjogi aktusokat sűrítő fő naptól, s az utóbbinak az 1867-es koronázás évfordulóját választják. (A történelmi felvonulás kihagyása az állami programból lehetővé tette, hogy egyetlen nap is elegendő legyen.) Június 8-a központi helyre emelése egycsapásra Ferenc Józsefet tette az ünnepek domináló alakjává, így a millennium par excellence lojalitási ünnepé vált. A döntés a legmagasabb szinten született, kezdeményezőjeként kevesen jöhetnek számításba. Elsősorban a miniszterelnök (ekkor már Bánffy Dezső), aki aktívan közreműködött a millenárius ügyek intézésében és közben mindvégig a legteljesebb lojalitást tanúsította. Érdemes idézni minisztertanácsi előterjesztését: „... a honalapítás megünneplésének legfőbb momentumát a nemzetnek királya előtt való hódolása képezné ...”¹⁵⁵

A programhoz két szövegváltozat készült: a korábbi, a *Millennium megünneplésére vonatkozó programmpontok* című összeállítás július végén – augusztus elején.¹⁵⁶ Első részében számba veszi a fontosabb tényezőket. Az uralkodó jelenlétével május – júniusban és szeptemberben (esetleg októberben) számol, a főhercegekével a kiállítás megnyitásán és a parlament díszülésén. A külállamok meghívását szeptemberre időzíti, a Vaskapu megnyitására, egyúttal a kiállítás megtekintésére. A diplomáciát és az osztrák testületeket (kormány, törvényhozás) szintén májusra és júniusra invitálná. A magyar kormány tagjainak az lesz a feladata, hogy a vidéki ünnepek főszereplői legyenek. A második rész címszavakban ismerteti az időbeosztást, mely bővítve került át a későbbi változatba. A tisztázatot maga Bánffy javította és széljegyzetelte. Érdemi korrekciót annyit tett, hogy kihúzta a második Duna-híd (a leendő Erzsébet-híd)

alapkötetét a programpontok közül. Végül ráírta, hogy e „jegyzetek szerint... szabályszerű alakban előterjesztés lesz a minisztertanácsnak teendő...”

A bővebb változat eszerint a kormány augusztus 17-i tartott ülésére készült. A *Tervezet a magyar állam ezredéves fenállásának megünneplésére 1896-ban összefüggő, kerek mondatokban ismerteti a programot.*¹⁵⁷ Mivel az uralkodó elé terjesztett – némileg javított – változatát a függelék teljes egészében közli, itt elégséges az eredeti szövegen végzett javításokra kitérni. Ezek nem érintik a program lényegét. Néhány jelentéktelen stiláris korrekción kívül rövidítettek a szövegen: a túlonúl részletező, a rendezést, útvonalat stb. érintő kitételeket hagyták el (főleg a június 8-i események leírásából), nyilván mint hivatalos programba nem illő részeket.¹⁵⁸ Mindkét változat fogalmazványa Barkassy kézírása, így – ha az érdemi döntés nem is – a megfogalmazás az ő nevéhez köthető.¹⁵⁹

A minisztertanács helyeselte és az uralkodó elé terjesztendőnek ítélte a programot, szeptember 5-én a miniszterelnök maga vitte sürgősen Bécsbe.¹⁶⁰ Az ugyancsak Barkassy által fogalmazott – a javaslatot kísérő – felterjesztésből¹⁶¹ kiderül, hogy Ferenc József Bánffy korábbi szóbeli előterjesztése alkalmával hatalmazta föl arra, hogy az ő magyarországi jelenlétével a tervezet szerinti hónapokban számoljon. Elképzelhető, hogy ekkor a program tartalmi elemei is szóba kerültek, de írásos nyoma nem maradt. A másik figyelemre méltó kitétel úgy szólt, hogy a nemzetközi jellegűnek szánt programpontok részletes megállapítására és előkészítésére a magyar miniszterelnök a közös külügyminiszterhez szándékozik fordulni. Mind ebből, mind a tervezet megfelelő pontjaiból egyértelműen kiderül, hogy a program készítői az események egy részén a külföld, illetve az osztrák birodalomfél, és a közös intézmények (hadsereg, delegáció) meghívásával, illetve jelenlétével számoltak. Ez a szándék a legkevésbé sem találkozott a király tetszésével. Amíg két évvel azelőtt csak néhány jelentéktelen módosítást tétetett az akkori előterjesztésen, most szinte minden nemzetközi vonatkozású passzust kihúzott! Nemcsak a külállamokra vonatkozóakat, hanem pl. a nemzetközi egyházi körök és az *osztrák–magyar* képviselők is töröltettek a szövegből, nemkülönben a hadsereg, az udvar és a magyar főrendiházi tag főhercegek jelenléte. Világos, hogy Ferenc József ellenzett minden olyan látszatot, mely Magyarországot önálló államként jeleníthette volna meg, és az ünnepet nemzeti keretek között akarta tartani. Kifejezetten kicsinyes, hogy a Vaskapu megnyitására meghívandók sorából nemcsak a nagyhatalmakat törölte, hanem még Bulgáriát is, és csak a közvetlenül érintett szomszédokat hagyta benn. A lajtántúli birodalomrész, az udvar és a királyi család jelenlétének korlátozása (mely nélkülözött bármiféle külpolitikai megfontolást) csak azt célozhatta, hogy csökkentse a rendezvények fényét, fontosságát. Mégcsak monarchiai jelentősége se legyen, maradjon meg az egész magyar belügynek. A millenniummal kapcsolatos emócióit alighanem ez a gesztus mutatja meg őszintén.^{161/a}

A programtervezet piros tintával ki nem húzott részét az uralkodó szeptember 28-án jóváhagyta, a módosításokat Bánffy tudomásul vette¹⁶² és azonnal közölte a szűkebb millenniumi bizottsággal,¹⁶³ majd október 12-én tárgyalta az országgyűlés két háza által kiküldött országos bizottság.¹⁶⁴ A program egészét nem érte kifogás, legfeljebb a rendezvények sorrendjét. Polónyi Géza azt kívánta, hogy az ünnepségsorozat a törvényhozási aktsussal kezdődjön, ne az országos kiállítás megnyitásával. Thaly Kálmán azt szerette volna, ha nemcsak kettő, de legalább négy emlékoszlop készülne

el 1896-ban. Helfy Ignác az Árpád szobor felállításával indította volna az ünnepet, de ha ez nem megy, akkor a törvényhozás képviseltesse magát Pusztaszeren. Hosszas vita bontakozott ki arról, hogy a király vegyen-e részt, illetve részt vehet-e a parlament két házának együttes ünnepi ülésén.¹⁶⁵ Felmerült az igény, hogy a bandériumok közjogi jelentőségű felvonulása ne keveredjen össze a (Vágó-féle) tervezett díszmenettel. Ez a kérés akceptáltatott, a többi közül csak a Pusztaszerre vonatkozót fogadták el. A többit elhárították, közöttük azt is, ami ez egyszer a fekete-sárga zászlók mellőzését szerette volna elérni. A király úgy nyilatkozott – hangzott a válasz –, hogy az az ő színe. Egyetlen lényegi változtatást ért el az országos bizottság: az ünnepségsorozat nyitányának a pusztaszeri emlékmű alapkötetétét tették meg, s néhány nappal a kiállítás május 2-i megnyitása elé időzítették (végül is csak 1896. június 27-én került rá sor). Az országos bizottság egyhangúlag elfogadta a miniszterelnöki programot, s részletes kidolgozását is. Bánffy felhatalmazta arra, hogy egyes kérdésekben *esetleg* kérje ki a bizottság véleményét.

A következő lépés az országgyűlés jóváhagyásának elnyerése lett volna, de az már nem volt sürgős: csak fél évvel később – a millenniumi ünnepségek részeként – történt meg. November 3-án a miniszterelnök leiratban közölte a szakminiszterekkel a programot.¹⁶⁶ Bizonyos rendezvények dátuma függőben maradt, vagy változott: Wlassics kultuszminiszter éppen ekkor jelentette Bánffynak, hogy az Iparművészet Múzeum, melynek felavatását májusra tervezték, csak szeptemberre készül el, a kassai dómét pedig még nem tudja megmondani.¹⁶⁷ Bánffy megadta a biztosnak tekinthető napokat és jelezte, hogy a többi az alkotások elkészültének függvénye – a menetrend tehát minden részletében még mindig nem volt végleges. Az ünnepi események kezdetéig tett változtatások pontos és teljes nyomon követése – nem lévén koncepcionális jellegük – nem látszik szükségesnek. Egyetlen momentumot érdemes még megemlíteni: Bánffy a leiratban megszabta miniszterei feladatkörét az ünnepségeken és már ekkor kijelölte, hogy az emlékoszlopok fölavatásánál vagy alapkötetétélénél melyiküknek hol kell jelen lennie. A kiválasztás egyes esetekben kézenfekvő (vallás- és közoktatásügyi miniszter – Pannonhalma, horvát-szlavón-dalmát miniszter – Zimony); más esetekben megmagyarázhatónak tűnik (a honvédelmi miniszter szintén Zimonyban az alkalom Hunyadi vonatkozása miatt, a király személye körüli miniszter Dévényben a vele összekapcsolt pozsonyi „kiválóan dynasticus és loyális” ünnep okán, míg talán az igazságügyminiszter munkácsi jelenléte is indokolható a felállítás helyéül szolgáló vár fegyház funkciójával); végül helyenként esetlegesnek tűnik (pénzügyminiszter – Zobor-hegy, földművelésügyi – Cenk-hegy, kereskedelemügyi – Pusztaszer). E kérdésben tehát nem a kormány döntött, hanem egyszemélyben a miniszterelnök.

Az „ünnepségeknek véglegesen megállapított sorozatát” csak 1896 áprilisában terjesztették az országgyűlés elé, mégpedig nem közvetlenül, hanem a Wekerle-féle előterjesztés parlamenti tárgyalásakor kiküldött, 40 képviselőházi és 20 főrendiházi tagból álló millenniumi országos bizottság közbejöttével.¹⁶⁸ Az április 6-i miniszterelnöki leirat alapján kelt három nappal később a bizottság jelentése, mely a programot és a millenniumi törvényjavaslatot közösen nyújtotta be a parlamentnek.¹⁶⁹ Ebben az őszi előterjesztésnél lényegesen tömörebb formában adták meg a főbb események időpontját. Itt már a nemzeti színház díszelőadásának (május 18.) és a királyi palota alapkötetétélének (június 6.) dátuma is szerepel. Kissé módosult az időpontja a po-

zsonyi ünnepségnek (szeptember 13.) és a Fővám téri hídavatásnak (október 4.). Érdekes módon kimaradt az ezredévi emlékoszlopok említése, a pusztaszerit kivéve, melynek alapkövetétele két hónapot csúszott a tervezetthez képest.

A jelentés másik része a millenniumi törvényjavaslatot (a millennium emlékének törvénybe iktatását) tartalmazta és elfogadásának módját a korábbi előterjesztéseknek megfelelően ajánlotta.

A jelentést a képviselőház április 21-én, a főrendiház 25-én tárgyalta.¹⁷⁰ Tárgyalta, de nem vitatta meg. Azt tartották ugyanis az alkalomhoz méltónak, ha vita, sőt hozzászólás nélkül, egyhangú szavazással fogadják el, demonstrálva a nemzet egységét a millennium ügyében.¹⁷¹ Végeredményben sem az ünnepi programról intézkedő határozat, sem pedig a június 8-i díszülés tárgyát képező, a millenniumi alkotásokat (ezredévi emlékmű, hét emlékoszlop, Szent István szobor, Szépművészeti Múzeum, 400 népiskola) elrendelő törvény¹⁷² nem lehetett parlamenti kritika tárgya, holott egyes elemeit, valamint mások hiányát a megelőző években sokszor és hevesen bírálták. Egyhangú megszavazásuk maga is az ezredéves ünnep programpontja lett.¹⁷³

JEGYZETEK a bevezetéshez

1. Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló. (A továbbiakban: Képviselőházi Napló) VIII.köt. Bp. 1893, 296–316. és 319–329.

2. Ministerelnök előterjesztése, az államalapítás ezredeik évfordulójának megünneplése tárgyában. Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai (a továbbiakban: Képviselőházi irományok) XVI. köt. Bp. 1894, 28–30. (524. szám)

3. A közölt iratok nem tekinthetők teljesen ismeretlennek, hiszen – hivatkozásai szerint – több szerző is kutatott abban az iratanyagban, ahol megtalálhatók. Ismertetésükre mégsem került sor, utalás is csak kivételesen, egyetlen aspektusból történt a munkálatok egyikére. VADAS F.: Nemzeti pantheon és ezredéves emlékmű. *In* Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Bp. 1989, 166–167.

4. A témára vonatkozó iratok a Magyar Országos Levéltár (OL) miniszterelnökségi levéltárában (K 26) vannak 1895-22 levéltári számon, két csomóban. Az I. rész az 1895-ben, a II. rész pedig az 1882–1894-ben iktatott ügyiratokat tartalmazza. Majdnem valamennyi hivatkozandó irat ezen a jelzeten található, ezért a továbbiakban csak az egyes ügyszámok (miniszterelnökségi) iktatószámára történik utalás, aminek alapján visszakereshetők. (Ahol más a jelzet, ott természetesen a levéltári szám is szerepel.) Az azonos témával kapcsolatban egyazon évben keletkezett akták ún. törzsszámot is kaptak, mely a legkorábbi irat iktatószámával azonos. Mivel ennek csak a korabeli iratkezelésben volt jelentősége, csak olyankor érdemes

hivatkozni rá, amikor az iratok egyenkénti ismertetése nem szükséges.

5. A képviselőház a kormány elé utalta a felterjesztéseket, majd – Hegedüs interpellációja után – a vallás- és közoktatási miniszternek adták ki, „annakidején leendő esetleges használat céljából”. OL K 26 4326/1882, valamint 1663/1882 és 2006/1882 ME számon. A beadványok nincsenek meg, a VKM iratanyagának részeként pusztulhattak el. Így azt sem tudni, hogy történtek-e további lépések a minisztériumban ebben az ügyben.

6. Képviselőházi Napló, 1882.X.11. (Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés ..., VII.köt. Bp. 1882, 24.)

7. Képviselőházi Napló, 1883.I.12. (I.m. IX. köt. Bp. 1883, 20.)

8. Az állandó országház palotájának felépítéséről az 1880. évi LVIII. törvénycikk határozott.

9. GÖNDÖCS B.: Pusztaszer és az évezredes ünnepély. Bp.1883.

10. I. m. 69.

11. CZIGLER Gy.: Egy magyar pantheon. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1883, 149–150. és VII-X.

12. Felsorolásuk: OL K 26 4092/1882. és 988/1885. ME számon. A felterjesztések nincsenek meg, 1888-ban áttették őket a VKM-be.

13. A leiratot a Történelmi Társulat lapja közölte: A millenarium. Századok 1882, 788–789.

14. OL K 26 1422/1884. ME számon. „A Millennium Tárgyában” című négyoldalas nyomtatvány első fele, szerzője Pauler Tivadar másodelnök.

15. Jelentés a Millennium ügyében. A nyom-

tatvány másik felén, Ipolyi Arnold osztályelnök aláírásával, Trefort 1884 áprilisi megjegyzésével. A történelmi bizottságnak az Akadémiahoz intézett jelentését (1883.I.25.), illetve az egyes bizottsági tagok operátumait közölte a Századok 1883/2. melléklete, 185–215. (a végén áttekintő kronológiai táblázzal)

16. Így már MARCZALI H. in A magyar nemzet története. I. köt. Bp.1895, 113.; PAULER Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp.1900, 34–35.; KARÁCSONYI J.: A magyar nemzet honalapítása 896–997-ig. Bp.1927, 6–9.; HÖMAN B. in Magyar történet. I.köt. Bp.1935, 118. Az újabb irodalomból 895-re datálja: GYÖRFFY Gy.: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 1973/7, 8–11. (Majd uő. in Magyarország története 1/1 Bp.1984, 588–605.); 892–893-ra teszi KRISTÓ Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államig. Bp. 1980, 156–157. A témáról legújabbban: ERDELYI I.: A magyar honfoglalás és előzményei. Bp. 1986; BARTHA A.: A magyar honalapítás, Bp. 1987. Ld. még ENGEL P.: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. Bp.1990, 97. és Korai magyar történeti lexikon. Bp.1994, 266.

17. A főváros közgyűlése 1882.XI.8-án 25.000 forintot szavazott meg ötévi részletekben egy szabadságharc-szobor létesítésére és gyűjtést kezdeményezett, hogy közadakozásból készüljön el a millenniumra. A szoborbizottság 1889-ben pályázatot írt ki 1890-re, de a beérkezett 9 pályamű egyikét sem ítélték alkalmasnak a foganatosításra. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1882-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Bp.1916, 164–165. A gyűjtőív teljes szövegét közli és a pályázatról beszámol GALGÓCZY K.: Emléklapok a magyar nemzet ezredéves ünnepére. Bp.1892, 100–104.

18. A főváros közgyűlése Pest megye körlevele kapcsán ötévi részletben 25.000 forintot szavazott meg a célra. Az erről szóló felterjesztés a miniszterelnökhöz: OL K 26 898/1882 ME számon. Ld. még az előző jegyzetben hiv. közgyűlési jegyzőkönyvet, 55. Az 1893-as újabb felterjesztés 473/1893 ME számon OL K 26 1899-XX-1095 jelzeten. Történetének máig legrészletesebb feldolgozása LIBER E.: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp.1934, 256–259.

19. OL K 26 712/1895. törzsszámú iratok.

20. Törvényjavaslat „az állandó országház építési tervének jóváhagyásáról” s az építés végrehajtásáról. Képviselőházi irományok. (Az 1881. évi szeptember hó 24re hirdetett országgyűlés...) XX.köt. Bp.1884, 176.

21. Pl. Orbán Balázs, vagy Helfy Ignác. Képviselőházi Napló 1884.V.1-2. (I. m. XVIII.köt. Bp. 1884, 78, 80, 89.)

22. Uo. 90, 92, 93.

23. OL K 26 1911/1889 ME sz.

24. Ld. az 5. jegyzetet

25. OL K 26 2278, 2362, 2567, 2609, 2781/1889. ME sz. A támogató feliratok száma ennél jóval nagyobb; volt úgy, hogy a BM tucantnyit küldött meg egyszerre — ezek közös iktatószámot kaptak a miniszterelnökségen.

26. Uo. 2567/1889 ME sz.

27. Előterjesztése és indítványa a Magyar nemzet ezredéves ünnep tárgyában Galgóczy Károlynak. Uo. ad 2567/1889. ME sz.

28. GALGÓCZY K.: Emlékirat a magyar nemzet ezredéves ünnep tárgyában. Bp. 1890.

29. A/ Történelmi emlékkönyvtár nemzeti emlékekkel (a magyar történet legnevezetesebb mozzanataival, „melyek a nemzet emelkedésével kapcsolatosak s a nemzet önérzetének buzdítására alkalmasak”), királyok, hadvezérek, nagy államférfiak életrajzával; B/ Földrajzi emlékkönyvtár a megyék, városok, községek, valamint monumentális épületek leírása; C/ Köz-művelődési; D/ Statisztikai és nemzetgazdasági; E/ Családi stb. emlékkönyvtárak.

30. „...a név hangzására és a vallásra tekintet nélkül, mindenki felvételik, aki magát a magyar nemzet tagjának vallja és az összeírás okmányt ilyenképp aláírja.”

31. Ennek bővebb kifejtését más alkalomra tartja fenn. Nemzetközi kiállítás rendezését is helyesli, de bővebben nem szól róla. Állásfoglalásának az ezredévi ünnepek időpontjára vonatkozó részére érdemes még kitérni: az akadémiaival ellentétben a honfoglalásnak nem a kezdőpontját venné figyelembe, hanem a befejezését, ezért 1900-ban, mégpedig augusztus 20-án, mint legrégibb nemzeti ünnepnapon tartaná meg az ezredéves ünnepet.

32. Összesen 32-t: OL K 26 3048, 3252, 3441, 3658, 3740, 3837, 3865, 3979, 4003, 4092/1889. és 66, 1635, 2262, 2338, 2634, 3531 és 3777/1890. ME számon.

33. Képviselőházi Napló 1890.V.31. (Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés...) XVIII. köt. Bp.1890, 379–381.

34. A minisztertanács már az előző nap tárgyalta az ügyet, mivel Szapáry értesült Thaly szándékáról. Válaszát a kormánytagok helyeselték. OL K 27 1890.V.30.

35. OL K 26 1736/1890. ME sz.

36. Fogalmazványa uo. Az előadói ívre tett megjegyzések szerint ekkor dönt el végleg, hogy az ügy nem kerül át a VKM-be (pedig már az arra vonatkozó átiratot is megfogalmazták): „a miniszterelnökségnél kívánom ez ügyben a kezdeményezést megtartani.”

37. OL K 27 1890.IX.1.

38. A minisztertanácsi határozat aktája jellemzően mutatja az ügy halogató kezelését. Az 1890.IX.1-i döntést követően a miniszterelnökség tájékoztatást szándékozott kérni az érintett minisztériumoktól az addig tett intézkedésekről, a feltehetően már történt adatgyűjtésről, és közös értekezletet is kilátásba helyezett. Határidőül 1894.IV.10-ét, majd IX.30-át akarták megjelölni, de végül el sem küldték a leiratot. 1891. júniusából való az utolsó megjegyzés az előadói íven: „Valamelyik szakminister úr kezdeményezésig — esetleg más incidens fölmerülésig — *ad acta* teendő”. OL K 26 2850/1890. ME sz.

39. ZICHY J.: Emlékirat a millennium nemzeti megünneplésére. Bp. 1890.

40. I. m. 11. „Bemutatandó néhány nevezetesebb épület (Visegrádi vár, Mátyás király pa-

lotája, Vajda-Hunyad) korhű utánzatban." Ez a sor a történelmi fősoport épületegyüttese koncepciójának látszólag első megpendítése. Mivel azonban Zichy ezt a kiállítást az iparművészeti palotában kívánta bemutatni, bizonyára csak makettekre gondolt. Uo.

41. X. század: Honfoglalás. A vezérek esküje és Árpád fejedelemmé választása. XI. század: Szent István honszervező működése. Koronaküldés. XII. sz.: Kálmán. Magyarok a tengerig hatolnak, keresztes hadjáratok, tudományok mellátása. Szászok betelepítése. XIII. sz. Tárjárás – újjáépítés. Kunok, jászok betelepítése. XIV. sz.: Nagy Lajos. Három tengeri terjedő birodalom bemutatása, a magas fokra emelkedett művészet és ipar. XV. sz. Mátyás király működése. „Ugyane napon este a >Vigadó< ban nagy jelmézből mutatandó be *Beatrix és Mátyás nagy lakodalmi ünnepének* bevonulása." XVI. sz.: Az ország 3 részre szakadása, küzdelmek, sanyarúság. XVII. sz.: Erdély aranykora, Buda visszavétele. XVIII. sz.: Mária Terézia, pozsonyi országgyűlés. XIX. sz.: Nem az események bemutatása célra vezető, hanem az eredményeké. I. m. 9–10.

42. Ennek oka az volt, hogy a Műbarátok köre előbb megvitatta, s ez egy kissé elhúzódt. Zichy talán először a kör választmányával közölte javaslatát 1890 májusában (erről ld. a 154. jegyzet végét), majd egy 150 fős bizottság alakult, mely előtt június 8-án ismertette a tervezetet. Ez alkalommal Atzél Béla báró azt indítványozta, hogy a díszfelvonulást egészítsék ki egy a Vérmezőn tartandó hálaistentisztelettel, mely alkalommal „a király vezeteti a nemzetet isten oltára elé” – félmillió néző előtt, 1000 énekes és 600 zenész közreműködésével. A bizottság 15 fős albizottságot küldött ki, mely június 22-én ült össze. Ekkorra fejezte be Zichy „az általa a tárgyalások megkönnyítése céljából kidolgozott” emlékiratot. Az albizottsági ülésen Fraknói Vilmos a további tárgyalások elhalasztását javasolta addig, amíg az illetékesek megállapodnak a rendezvények időpontjáról, kereteiről, dimenzióiról. Végül abban maradtak, hogy ősszel kezdik meg a tanácskozásokat, és Zichy emlékiratát addig is megküldik a nagybizottság minden tagjának, és kívülállóktól is várnak javaslatokat. A legjobb eszméket azután összegyűjtik és továbbítják a kormánynak. A vélemények és javaslatok késedelmes beérkezése lehetővé tette az oka, hogy csak 1891. I. 25-én tűzték napirendre a számbavételüket. A bizottság záróülése II.8-án összegezte az indítványokat és úgy döntött, hogy a módosított emlékiratot tárgyalási anyagként a kormány rendelkezésére bocsátják. A millennium megünneplése. Egyetértés 1890.VI.10, 4; A millennium. Uo. 1890.VI.24, 4. és ugyanezen a címen uo. 1891.II.9, 1. A bizottsági tagoknak szóló, az emlékirat szétküldését kísérő 1890. VI.20-i körlevél és az 1891.II.8-i ülésre szóló meghívó egy-egy példány: OSZK Kézirattár Fond IX/733.

43. a/ A Millennium alkalmával felállítandó örökemlékü művön kívül b/ Pantheon c/ Mauzóleum d/ Országos lelenchaz (egy központi

és öt fióktintézet) e/ Pasteur intézet hasonmása Budapesten f/ Közös kórházak g/ Tébolydák az ország fő pontjain h/ Bölcsöde és menhely i/ Rudolfinum alapítása Budapesten j/ Elnyomorodott munkásoknak tartás és lakház k/ Országos árvaház és egyéb közérdektű intézet felállítása. OL K 26 ad 2850/1890. ME sz.

44. OL K 26 3967/1890. ME sz.

45. Uo. 1051/1891. ME sz. (A Kisérvölével hangsúlyozza: örülnek annak, hogy a kormány maga veszi kézbe az ügyet és felajánlják közreműködésüket.)

46. A megfogalmazást ugyan Zichy Jenő és Gelléri Mór, a bizottság titkára végezte, de a módosítások zöme másoktól származik. A kiegészítő indítványokat Kamermayer Károly, Ráth György, Lipthay Béla, Csáky Albin és Forinyák Gyula tette, de nem tudni, hogy melyiküktől melyik ötlet ered. A millennium... Egyetértés 1891.II.9, 1. Csak az bizonyos, hogy a világiállítás eszméje Zichy nevéhez köthető. Ezzel kapcsolatban külön emlékiratát februárban személyesen nyújtotta át a miniszterelnöknek, aki a kereskedelmi miniszterhez továbbította. OL K 26 529/1891. ME sz. (A világiállításról szóló vita, mely az év őszén kulminált és még jó ideig tartott, bár fontos eleme a millennium előtörténetének, kívül esik a jelen dolgozat témáján.)

47. OL K 27 1891. VIII.6.

48. A millennium ünnepi sorrendje. OL K 26 3203/1891. ME sz. (Aláírva nincsen, az előterjesztő személye utalhat a szerzősége.)

49. A szűkebb miniszteri bizottság jegyzőkönyvei vagy emlékeztetői nem kerültek elő.

50. A törvényjavaslatot 1891.X.13-án fogadta el a kormány és XII.9-10-én tárgyalta a képviselőház. 1892.II.19-én Baross már a helymegállapítása iránti tanácskozmány összehívhatását kérte a minisztertanácstól, s kapott hozzá jóváhagyást.

51. Baross 1892.V.8-án hunyt el. A kormány V.20-i ülésén már az vetődött fel, hogy egyáltalán rendezendő-e 1895-ben kiállítás vagy sem! „... a minisztertanács a kiállítás tartásának eszméjét elejtendőnek határozta.” Ámde 4 hónap múlva – arra hivatkozva, hogy a gazdasági tényezők kivétel nélkül támogatják – mégis a megtartás mellett döntött a minisztertanács, de nem határozott az időpontról (mivel már törvény volt rá, ez a halasztással egyenértékű) és 1 millióban maximálta az állam által hozandó áldozatot (amivel előlött, hogy ne a Lágymányoson, hanem a Városligetben – a fennálló épületek felhasználásával – rendezzék meg). OL K 27 1892.V.20. és IX.16.

52. Uo. 1892. XII.27.

53. 1892.I.5-én egyelőre ad acta tették, egy évvel később pedig azt írták rá: „Az iktatmány további nyilvántartása mellőzendő 93 1/7.” Mint a 48. jegyzet. Ugyanezen a napon a főváros 1891.X.5-i – az ünnepségek iránt tudakozódó – feliratára is hasonló megjegyzés került. Uo. 3540/1891. ME sz.

54. Képviselőházi Napló 1891.XII.9-10. (Az 1887. évi szeptember hó 26-án hirdett országgyűlés... XXVII.köt. Bp. 1892, 319–364.)

55. Ezt proponáló korábbi cikke: THALY K.: Az ezredéves emlékűnnep. Egyetértés 1890. VI.1. Az itt szóba hozott helyek listája – Pannonhegy, Esztergom, Nyitra (Zoborhegy), Munkács vagy Ungvár, Pusztaszer, Kolozsvár környéke, Székelyudvarhely, Zimony – kettő kivételével tartalmazza azokat, ahol a hét emlékoszlop létesült. Előző napi parlamenti beszédében már említette Dévényt (Esztergom helyett) és a két erdélyi helyszíneként a székelyföldi Bud-várat és a Brassói Cenk-hegyet. Mint a 33. jegyzet. Az ötlet első csirája GÖNDÖCS B.: i. m. 92, ahol a honfoglaló vezérekről elnevezendő pusztaszeri hét halom csiszolatlan gránit piramissal való megjelölése a javaslatok egyike.

56. Az 54. jegyzetben i. m. 345.

57. I. m. 353. (Pulszky a vitában azon gúnyolódott, hogy az emlékoszlopok nem fognak érvényesülni, mert senki sem fog elszállni alattuk, mindenki vonaton közlekedik. A végleges helyválasztás során nagyon is figyelembe vették azt a szempontot, hogy az emlékművek zöme a nemzetközi vasúti fővonalak mellé épüljön, vonatról is jól látható legyen. THALY K.: Az ezredévi országos hét emlékoszlop története. P. 1899, 1898, 10-12, 23, 27, 32, 36, 39.)

58. OL K 26 4344/1891. ME sz.

59. „a/ bemutatása a magyar új polgári törvénykönyvnek. b/ a magyar országgyűlés új palotája; Munkácsynak a honfoglalás tényét ábrázoló nagy festménye. Ugyane palotában a nemzeti ünnep megnyitása és lefolyása. c/ a lipótvárosi új bazilika, s ennek egyidejűleg történő felszentelése. d/ a budai vár: új várak, a kettős főváros többi összes közcélú monumentális épületei, – s kiváltképp a Károly laktanya helyére tervezett új Városházával. e/ a stílszerűleg restaurált Mátyástemplom. f/ a Sz. Gellért-hegyen (esetleg) épülőndő nemzeti Pantheon. g/ a magyar négy [helyesen: fővárosi negyedik] színház; akademia, muzeum, képzőművészeti intézet sat. – h/ a főváros két testét összekötő dunai négy vashíd. i/ a főváros vízvezetéke, csatornázása, villanyos világítása. j/ ugyancsak a főváros népességének szaporodása egy évszázad óta. k/ kimutatása egy végösszegben a magyar szent korona országában legutóbbi összeírt összes lakók számának, a magyar nyelven beszélő milliók megjelölésével. l/ a magyar fegyvergyár és katonatisztnelvelő új intézet. m/ a magyar honvéd-hadsereg létszáma, felszereltsége és harcképessége. h/ a magyar tengerpart és kereskedelem forgalmának emelkedése. o/ a Vaskapu sziklái szétzúzása – és a hazai folyamok megfékezésének végrehajtott ténye. Vasúti és vízi közlekedésűnk forgalmi képességének kimutatása. – p/ nemzetközi (akkori) kiállításnak mindenki által megtekinthető vívmányai a tudomány, művészet, ipar és humanizmus terén, – a házi állatokra is kiterjedő védintézkedésekkel.” Uo.

60. Kiegészítés a Margón: vagy minden új évszázad első napján. Uo.

61. Uo.

62. Az ezredéves ünnep és a kiállítás. Egyetértés 1893.II.5, 1.

63. OL K 26 430/1893. ME sz. Az előadói ívből kiderül, hogy – az 1882-es előzményre hivatkozva – a VKM-nek akarták kiadni, de aztán nem tették meg. A már foganatosított intézkedésekre utalva októberben tették ad acta.

64. Közülük az eddig nem említettek: Rákóczi hamvainak hazahozatala, Andrássy szobor, a budapesti tudományegyetem új palotája és a debreceni kollégium református egyetemmel fejlesztése, szamosújvári főgimnázium és a honfoglalás történetének megírása az Akadémia által.

65. Az 52. jegyzetben hiv. minisztertanács fogadta el a törvényjavaslatot.

66. Képviselelőházi Napló 1893.II.4, 6. (Az 1892. évi február hó 18-ra hirdetett országgyűlés... VIII.köt. Bp.1893, 296–316. és 319–330.)

67. Vele szemben Helfy minden nemzet meghívását pártolta.

68. A hét emlékoszlop helyét illetően a véglegestől két helyen eltérő felsorolást adott: Erdélyben Kolozsvár vagy Dés szerepel, Dévény helyett pedig Pozsony.

69. Az 1. a világkiállításra, a 2. a külföld meghívására, a 3. a meghívottaknak a nemzet általi vendéglátására vonatkozott, míg a 4. az Árpád emlékműre és az 5. a hét emlékoszlopra.

70. Főrendiházi napló, 1893.II.14. (Az 1893. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés... I.köt. Bp.1892, 43–60.)

71. A körutat illetően elég zavarosan fogalmaz. Az új Duna-hidat kötné össze a város fontosabb központjaival, de nem jelöli meg, melyekkel. A Kerepesi út – Hatvani utca kiépítése az épülő hidig aligha tekinthető körútnak, ezt a hídon át a Margithíddal és a Városligeti körúttal kötné össze. Az előbbi nyilván a budai körút lenne, az utóbbi nem világos. Mint korábbi és későbbi nemzeti színházi intendáns jól ismerte az intézmény finánciális helyzetét, melyet másokhoz hasonlóan a 900 fős befogadó képesség növelésével kívánt javítani, a megnövekedett bevétellel pedig az állami szubvenciót kíváltani.

72. A Képzőművészeti Társaság kezdeményezését más hozzászóló is említette és támogatta, Keglevich álláspontja annyiban más, hogy vasszerkezetű, esetleg máshová is áthelyezhető kiállítási műcsarnokra gondolt.

73. A dokumentum (az A./ rész végén) utal is arra, hogy „tárgyalások” alatt a hivatali előzményeket érti, nem pedig a parlamenti vita óta folytatott megbeszéléseket (melyekre idő sem lett volna). A három munkálat közös miniszterelnökségi iktatószáma: 1884/1893 ME sz.

74. A munkálatok közös előadói íve felsorolja az összeállítások címét. Az első kettőt úgy, ahogy magukon az iratokon szerepel, a harmadikét viszont így adja meg: „Programtervezet széles alapon Ministerelnök úr ő nm. 1893 febr 4iki országgyűlési beszédében jelzett szempontok alapul vétele mellett”.

75. THALY K.: az 57. jegyzetben i. m. 11. Az elhelyezésnél arra is gondot fordítottak, hogy mint a magyar állam jelvénye Belgrádból is jól látható legyen! I. m. 33.

75/a A harmadik munkálat végén lévő időbeosztásban eredetileg a kiállítás berekesztése lett volna az utolsó rendezvény. Ezt a bekezdést azonban kihúzták és újrafogalmazták, amikor is – nyilván figyelmetlenségből – kimaradt, s így a tisztázatba sem került be. Ld. a dokumentumok 113. jegyzetét.

76. G – a: Az ezredéves ünnep. Egyetértés 1893.VII.20. 1.

77. A szerzőséget igazoló további jel, hogy a közös előadói íven, a tartalom felsorolásánál valaki ceruzával odairta a szerzők vezetéknevének kezdőbetűjét az egyes munkálatok címe mellé.

78. 1879-ben fogalmazósegéd, 1884-ben címzetes miniszteri titkár, 1886-tól fogalmazó, végül 1889-től miniszteri titkár. Ebben a rangban kerül át a miniszterelnökségre, ahol 1896-tól az I.(elnöki), 1898-tól a II. osztály főnöke. 1904-ig van a miniszterelnökségen (1911-ben Kempelen nyugalmazott miniszteri tanácsosként említi). Mindkettőjük hivatali pályafutásának adatai Magyarország tisztai cím- és névtára megfelelő kötetéből valók.

79. Származására: Magyar nemzeti zsebkönyv. 2. rész: Nemes családok. I.köt. Bp. 1905, 42–43. és KEMPELEN B.: Magyar nemes családok I.köt. Bp.1911, 417–418. (családfával). Egyik fivére (Béla) tábornok, a másik (Kálmán) földbirtokos, mezőgazdasági szakíró. Utóbbira ld. még SZINNYEI J.: Magyar írók élete és munkái. I.köt. Bp.1891. 587.

80. Születési dátuma a hivatkozott genealógiai munkákban szerepel. Halálának időpontját eddig nem sikerült kideríteni. Az OSZK kinyomtatványtára számos rokonának gyászjelentését őrzi, az övét nem. Csak annyi tudható, hogy 1918-ban még élt, 1925 őszén már nem.

81. A familia egyik ága Hevesben telepedett le a XVIII. század végén. Jeles tagja, Barkassy Ádám ref. lelkész (1755–1813) az 1800-as évek elején lefordított egy Zrínyivel kapcsolatos német regényt. A hevesi Barkassyakra ld.: OROSZ E.: Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger, 1906, 21. Barkassy Ádámról: GYÖRGY L.: Adatok regényirodalmunk és drámairodalmunk történetéhez. Egyetemes Philológiai Közlöny. 1913, 210. Vö.: GULYÁS P.: Magyar írók élete és munkái. I.köt. Bp.1940, 451–452.

82. OL K 26 külön iktatószám nélkül a 430/1893-as törzsszámon (a 4. jegyzetben hivatkozott jelzeten), melyen maguk a munkálatok is (a témára vonatkozó azévi valamennyi irattal együtt) megtalálhatók.

83. A millennium megünneplésére vonatkozó tervezetek és eszmék. Mint a 82. jegyzet.

84. GALGÓCZY K.: a 17. jegyzetben i. m. Ez a kiadvány nincs az iratok között, csak egy cédula, mely arra utal, hogy a miniszterelnökség könyvtárában található. A benne ismertett javaslatok közül jónéhányat nem méltattak figyelemre a miniszterelnökségen: az egyesületi

kezdeményezéseket, a Nemzeti Múzeum hiányzó homlokzati díszének elkészítését, mintaközös telepítését Pusztaszerre, a Zichy Jenő féle 18 [helyesen 19] napos ünnepségsorozat (az utóbbiról ld. a 154. jegyzetét) stb.

85. A munkálat összeállítója felemás szelekciót végzett: a listán szereplő tételekből kihagyta azokat a parlamenti felszólalásokat, amelyek nem tartalmaztak konkrét javaslatot (pl. Apponyi Albertét), az előiratok ötletei közül csak egy nyilvánvalóan megvalósíthatatlan piramis-tervet mellőzött (erről ld. VADAS F.: Millenniumi piramis és Gellért-hegyi Akropolisz. Budapesti Negyed 1994/1, 85–110.), míg az *Emléklapok* által felsorolt kezdeményezések között erősen válogatott.

86. Nagy részük anyaga ugyanolyan vékony lila papír, mint amilyenre a harmadik munkálat fogalmazványa íródott, nem pedig az a durvább és vastagabb zöld, amilyen a közigazgatásban általánosan használatos volt (ilyen a másik két munkálat fogalmazványáé is).

87. Készült – csak félbemaradt és a munkálatba nem került be – egy olyan csoportosítás, mely a programtervezetben szereplő rendezvényeket aszerint osztja be, hogy melyik minisztérium hatáskörébe tartoznak.

88. Felsorolásuk a lap túldoldalán.

89. Korabeli kiadása: FEJÉRPATAKY L.: Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól. Bp.1892, 31.

90. Valószínűleg azért, mert az ezredév 11 századra osztása (4 évet felölölő első századdal) komikus lett volna.

91. Ez már javítás! Eredetileg Zrínyi – Szigetvár felirat volt ott, nyilván véletlen elírásként a felette lévő XVI. századi sor helyett. Hasonló tévesztést követett el Hunyadi esetében is, akit először a XIV. századhoz írt, majd kijavított Nagy Lajosra. Ezek a jelek kapkodásra utalnak. Több mint fél évig készültek ugyan a munkálatok, de ez idő alatt – a jelek szerint – nem foglalkoztak velük folyamatosan, hanem mindig csak rövid ideig, de akkur intenzíven. Ezt a kézírás is alátámasztja, mely néhol (pl. az első munkálatba betoldott szövegrésznel) az olvashatatlanságig zilált és hiányos.

92. „Vezérek szobra – 300.000 korona; papoknak arany [és] ezüst kereszték (25-50) – 25.000 K; bosnyákoknak és katonai küldötteknek kardok, pajzsok, fegyverek – 25.000 K; királyi vadászok – 200.000 K; Regatta, lóverseny, torna s egyéb sport díjakra (csak műemlékek, emlékpénzek) – 200.000 K; [ez eddig összesen] – 800.000 [?!]; Ministerelnöknek ünnepélyek rendezésére – 400.000 K; [összesen tehát] 1.200.000 korona.”

93. Dátum: 11/VII! 93 és Barkassy kézjegye az oldal alján.

94. Ld. a 84. jegyzetet. Az ott nem említett régebbi publikációk közül jószerével csak a Pesti Napló 1875-ös cikkéről tudott (erről ld. a dokumentumok 1. jegyzetét) – nem derült ki, honnan.

95. A 38. jegyzetben hiv. előadói íven.

96. Ennek olyan furcsa következményei lettek, hogy pl. a szamosújvári főgimnázium nem

a kultuszminisztérium kezdeményezésére került be az összeállításba, hanem azért, mert Galgóczy történetesen írt róla. Annyira hiányzott a tárcák közti együttműködés, hogy a témával kapcsolatos, korábban a miniszterelnökségről a VKM-nek megküldött ügyiratok felhasználására sem került sor.

97. „A kormány mulasztást követ el, ha e fontos kérdést még továbbra halogatja, s e késelemével kockára veti a kiállításnak is, a millenniumnak is sikerét.” Millenniumi kiállítás. Egyetértés. 1893.I.1, 2. Ld. még ugyanezen a címen uo. 1893.I.10, 1. és II.1, 1., valamint Hazafiság és bizantinizmus. Uo. 1893.II.15, 1.

98. Az ezredéves ünnep programja. Egyetértés. 1893.VII.15, 1.

99. G - a: A millennium. Uo. 1893.VII.20. 1-2.

100. Az ezredéves ünnep [rovatcím] uo. 1893.VII.25, 1-2.

101. Szó sincs róla, hogy a teljes emancipáció élharcosa lenne! Csak a döntést nem igénylő kezelési teendők végzésében adna nagyobb teret: „mindazokban a foglalkozásokban, melyek a szellemi teremtés és szervező erőnek ... megnyilatkozását és folytonos működésben lételetét feltételezik ... a nők emancipációja ... alkalmasint az idők végéig utópia marad”.

102. Az ezredéves ünnep [rovatcím] Egyetértés 1893.VII.26, 1-2.

103. THALY K.: Rákóczi-muzeum Munkács. Uo. 1893.VII.30, 1. és VIII.1, 1-2.

104. Húsz évvel azelőtt – Rákóczi születésének közelgő bicentenáriuma alkalmából – kezdeményezte a hamvak hazahozatalát. Nem közös mauzóleumot javasolt, hanem Rákóczi és katolikus vallású társai porhüvelyének a kaszai dómot, Thököly maradványainak Késmárk evangélikus templomát, Vay Ádáméinak pedig a debreceni nagytemplomot. (A fejedelem lovas szobrát a Nemzeti Múzeum előtt állította volna fel.) A Magyar Történelmi Társulat április 3-i ülése ... Századok 1873/4, 288-289.

105. Kassát már Thaly előtt is szóba hozták, mint Rákóczi végső nyughelyét. Thökölyt Eperjesen, Bercsényit Ungváron temettette volna újra Hőke Lajos, míg a többieket családjuknak adatta volna át. A marttyrok hamvai. A Hon 1871.II.18. (Reggeli kiadás), 3.

106. Az ezredéves ünnep [rovatcím] Egyetértés 1893.VIII.3, 1. és VIII.17, 1.

107. Uo. valamint már a 102. jegyzetben hiv. lapszámban is.

108. RÁ CZ L.: Szabadsághősök emléke. Egyetértés 1893. VIII.8, 1-2.

109. TARICZKY E.: Tas és Szabolc honfoglaló vezérek. Uo. 1893.VIII. 10, 1.

110. Az ezredéves ünnep [rovatcím] uo. 1893.VIII.17, 1.

111. „Árpádinum” a nemzetiségi ifjak hazafias nevelésére. Uo. 1893.VIII.22, 1.

112. A magyarság kidomborítása. Uo. 1893.VIII.30, 1.

113. A millennium megünneplése. Uo. 1893.IX.2, 1-2.; IX.6, 1-2. és IX.15, 1-2.

114. Azt persze nem lehet tudni, hogy a kiegészítéseket egyszerre írta-e hozzá, vagy

folyamatosan, de ennek nincs is különösebb jelentősége. Pedantériára utal, hogy az Egyetértés-beli cikkekre olyankor is utal a lap szélén, amikor nem új, hanem közkezen forgó, az összeállításban már amúgyis szereplő ötlet említődik bennük. Később viszont már nem gyűjtötte a témára vonatkozó anyagot, holott az ügyiratot csak szeptember közepén tették ad acta (Egyetlenegy VIII.1. utáni cikkre találni csak hivatkozást. Azt viszont különleges jelentősége – Wekerle millenniumi elképzeléseit is ismerteti – magyarázza. Ld. a 118. jegyzetet.)

115. „Tarkovich József államtitkár több heti szabadsággal külföldre utazott.” Budapesti Hírlap 1893.VIII.4,5.

116. THALY K.: Az ezredévi országos hét emlékoszlop ... i. m. 8.

117. GÁBOR E.: Az ezredéves emlék. Schickedanz Albert Millenniumi emlékmű koncepciójának kialakulása. Művészettörténeti Értesítő, 1983/4, 202-215. (Wekerléről: 205-208.)

118. A millenniumi apoteózis. Budapesti Hírlap 1893.VIII.26. I. melléklet. Ld. még a 114. jegyzet zárójelű részét.

119. Szent István dóm Budapesten. Uo. 1893.VIII.20, 1-2.

120. Wekerle Ischben. Budapesti Hírlap 1893.VIII.15, 1. Az egyházpolitikai harcokról ld. GRATZ G.: A dualizmus kora. Bp. 1934, I.köt. 290-312.; CSÁKY M.: Der Kulturkampf in Ungarn. Graz-Wien-Köln, 1967, 92-102.; HANÁK P. (főszerk.): Magyarország története 1890-1918. Bp. 1978. I.köt. 73-98.; legrészletesebben SALACZ G.: A magyar kultúrharc története. Bécs, 1938. (az 1893-as év eseményeiről: 241-279.)

121. OL K 27 1893.IX.15.

122. Uo. 1893.X.4.

123. Ministerelnök előterjesztése, az államalapítás ezredik évfordulójának megünneplése tárgyában. Képviselőházi irományok (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés...) XVI.köt. Bp.1894, 28-30.

124. OL K 26 2270/1893. ME sz.

125. Uo.

126. Képviselőházi Napló 1891.XII.9. (Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés ... XXVII.köt. Bp.1892, 331.)

127. Mint a 124. jegyzet

128. OL K 26 2831/1893. ME sz.

129. Mint a 123. jegyzet

130. Pesti Hírlap 1893.XII.5, 1-2; Pesti Napló 1893.XII.5, 3-4; Budapest 1893.XII.5, 3; Magyar Hírlap 1893.XII.5, 5-6; Nemzet 1893.XII.5, mell.; Budapesti Hírlap 1893.XII.5, 1-2; Kis Ujság 1893.XII.5, 2; Egyetértés 1893.XII.5, 2. Amelyik lap nem közölte egészében, az is részletesen ismertette: A millennium. Magyar Állam 1893.XII.5, 1. és A millennium megünneplése. Magyar Ujság 1893. XII.5, 3. A teljes szöveget közölte még a Millennium 1893.XII.12, 2-3.

131. A millennium és az állam. Pesti Hírlap 1893.XII.5, 1.

132. Az ezredéves ünnep rendje. Egyetértés 1893.XII.5, 2.

133. Szatócs-politika. Uo. 1893.XII.8, 1.

134. A millennium megünneplése. Magyar Hírlap 1893.XII.5. 5.

135. Kormány-javaslat a milléniumra. Buda-pesti Hírlap 1893.XII.5. 1-2.

136. Mint a 134. jegyzet

137. Nemzeti ünnepek. Magyar Hírlap 1893. XII.8. 1-2.

138. Mint a 132. jegyzet.

139. A millennium. Millennium 1893.XII. 12, 2.

140. MAJLÁTH B.: Rákos és a millennium. Magyar Hírlap 1893.XII.7. 1-2.

141. SZIKLAY J.: A millenniumról. Millenium 1893.XII.25. 6-8.

142. Pótelőterjesztés az államalapítás ezredik évfordulójának megünneplése tárgyában. Képviselőház irományok. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés ...) XVII.köt. Bp. 1894. 366–368.

143. Könnyen lehet, hogy csak kifejejtették a javaslatból, ugyanis a második munkálatban a meghozandó törvények között szerepelt, melyeket az előterjesztés alapján szolgáló minisztertanácsi határozat nem részletezett; a programba az ott felsorolt többi alkotás egyike sem került be.

144. Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére vonatkozó miniszterelnöki előterjesztés tárgyalására kiküldött bizottság jelentése. A 142. jegyzetben i. m. 360–365.

145. Thaly Kálmán alig 3 évvel később úgy emlékezett vissza, hogy az országos bizottság első ülésén tette meg erre vonatkozó indítványát, holott mire az összeült, az emlékoszlopok már végleg a programba kerültek, tehát csak a korábbi, a Wekerle-féle előterjesztést tárgyaló bizottságnak javasolhatta; Vö.: THALY K.: Az ezredévi országos hét emlékoszlop ... i. m. 9.

146. Történetek is rá kísérletek, de kudarcot vallottak. Résztben pótolta a banderális díszmenet. SINKÓ K.: A valóság története, avagy a történelem valósága. A millennium-ünnep historizmus. In Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914. (Kiállítási katalógus) Bp. 1986. 12–20. (a történeti felvonulásról, ill. a hódoló menetről: 15.)

147. Képviselőházi Napló 1894. IV. 19. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés... XVIII. köt. Bp. 1894. 108–118.)

148. Wekerle válaszában arra hivatkozott, hogy a kultuszminiszter programjában 500 iskola, 383 óvoda és 316 menedékház szerepel, ami együttesen több is mint 1000. A millennium utáni Walliscs-féle program öt év alatt 1000 iskola létesítését tartalmazta, ebből 728 valósult meg 1903-ig. Erről legújabbán MANN M.: Kultúrpolitikusok a dualizmus korában. Bp. 1993. 87–92.

149. Göndöcs Benedek még 1893 őszén az országos kiállítási bizottságnál próbált (az előzőekből már ismert) eszméihez támogatást szerezni, de beadványát a miniszterelnökséghez továbbították, ahol a hivatalos program elkészültével elintézettnek tekintették. OL K 26 2605/1893. ME sz.

150. Uo. 1222/1894. ME sz.

151. Uo. 1508/1894. ME sz.

152. Uo. 623/1894. ME sz. (Az iratot kiemelték a helyéről; a térítvény szerint a 3500/1903. ME számhoz tették át, de ott sem található.) Vö. a 103. jegyzettel.

153. Ünnepi tervezet. Egyetértés 1893. VIII.17. 1. Az I. nap a Hadúr, a II. az Állam, a III. és az utána következők a Társadalomé.

154. A közbenső napok programját ismerteti GALGÓCZY K.: Emléklapok ... i. m. 105.

„1. nap. A reggeli órákban a fővárosi bazilika ünnepélyes felszentelése. Délben az országos dalárdaegyletek díszfelvonulása zenével; este a városi vígadóban nagy orchestrális hangverseny, az új királyhumnusz ... bemutatlása, utánna Liszt „Erzsébet-oratóriumá”-nak előadása. A zene-előadásokat alkalmi prólog előzi meg. Este az Operában a Hun utódok előadása. – 2. nap. Délelőtt Arany János szobrának leleplezése; este az Operában István Király előadása. – 3. nap. Dunai ünnep. Nemzetközi evezőverseny, tűzjáték. – 4. nap. Lovagjátékok teljes páncélmezben. Délután népiünnep, régi korbeli játékok bemutatásával. Az Operában »Hunyadi László« – 5. nap. Nemzetközi lövészünnepély egyletek díszfelvonulása. Délután nagy nemzeti díszbankett a vígadóban; a város 6-8 helyén zene. Este az operában »Brankovich« – 6. nap. Reggel a Mátyás-templom felszentelése; délután nagy caroussel. Az operában egy magyar ballet bemutatása. – 7. nap. A korona 3 napra a Mátyás-templomban helyeztetik el közszemlére. Nagy ünnepélyes felvonulás, mint a koronázásakor; ezt egy nagy »Te Deum« előzné meg. Délután a vígadóban a dalegyletek hangversenye, díjak kiosztása. Az Operában a magyar ballet újbóli bemutatása. – 8. nap. Lövészünnep, földművesek versenye; este a vígadóban nagy jelmez-bál, »Beatrix és Mátyás« lakodalmass ünnepélye. – A 9. napi felvonulás után a Szentkorona visszaállítás, az összes színházban théatre parée [sic], a nemzetiben s az operában prólog, alkalmi előadás, tableaux »Moriatur pro rege nostro« és a jelen »Apotheosis« Kivilágítás.” Galgóczy szerint Zichy ezt a Műbarátok köre választmányára előtt ismertette, de a sajtó erről nem tud. A szerző által megadott 1891 májusi dátum biztosan téves (az egész eseményort egy évvel későbbre teszi), csak 1890-ben lehetett. Annak viszont az mond ellent, hogy az év júniusában Zichy azt hangsúlyozta, hogy a felvonulási napok közé feltétlenül néhány nap szünetet kell iktatni, ill. „hogy felesleges lett volna az ünnepélyek egymásutánját naptárszerűen fixirozni”. A millennium megünneplése. Egyetértés 1890.VI.10. 4. és a 39. jegyzetben i. m. 4. Így – a tudósítás lényegének hitelességét elfogadva is – kérdéses marad a fenti időbeosztás készítésének időpontja és apropója.

155. OL K 27 1895.VIII.17. A 161. jegyzetben idézendő felterjesztésben úgy fogalmaz, hogy ő jelölte ki a koronázási jubileumot „a tulajdonképeni főünnepelés napjával”. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kiöltője is ő volt; a felelősség mindenestre az övé.

156. OL K 26 2885/1895. ME sz. A tisztázat hátoldalára két dátumot írtak ceruzával: 28/VII. és érk. 4/VIII.

157. Uo.

158. Így azt, hogy ideiglenes tribünt emelnek a királyi palota épülő új szárnyának alapfalain, hogy a hódoló felvonulás különböző részei hol gyülekeznek és milyen útvonalon haladnak. Kimaradt a július – augusztusi program-pont első mondata: „Ő Felsege visszavonul pi-henni”, és a VIII.20-ai körmenet résztvevőinek felsorolásából a Szent István lovagrend tagsága. Végül a szeptemberiből az a rész, mely a királyi Vaskapuhoz vezető útjának vonalát és közlekedési eszközeit taglalja.

159. Megjegyzendő, hogy erre Tarkovich államtitkár távollétében került sor, amikor is Barkassy a minisztertanács jegyzői tisztét is ellátta helyette, július végétől augusztus végéig. OL K 27 1895.VII.11.–IX.5.

160. Mint a 155. jegyzet és megjegyzés a 156. jegyzetben hiv. iratok előadói ívén.

161. Fogalmazványa a 2885/1895, tisztázata a 3212/1895. ME számon.

161/a. A korabeli sajtó csak kivételesen hozta szóba, hogy vajon fog-e, s ha igen, milyen mértékben együtt ünnepelni a nemzettel az uralkodó és a dinasztia a millenium alkalmával. A legkényesebb kérdést a *Budapesti Hirlap* tette föl, hogy ti. Ferenc József a „magyar állameszme mellett mennyire akarja, tudja exponálni magát”. A dinasztia s az ezredév. BpH 1893.IX.6, 1-2.

162. OL K 26 3212/1895. ME sz.

163. Uo. az előadói ívén.

164. Jegyzőkönyve uo. 3504/1895. ME sz.

165. Prónay Dezső báró a millenárius törvényjavaslatok elfogadása alkalmából is. szóvá tette, hogy a király miért nincs jelen. Főrendiházi Napló 1896.IV.25. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés... VI.köt. Bp. 1896, 70–71.)

166. OL K 26 3586/1895. ME sz. A fogalmazványt Romy Béla miniszteri titkár készí-

tette, a *Tervezet* javított szövegét könyvatos sokszorosításban mellékelték.

167. Uo.

168. Ebből származhat az ünnepi év legrészletesebb krónikájának súlyos tévedése, mely szerint Széll Kálmán és az országos bizottság lenne a programalkotó. A szerző ráadásul 1892 decemberére teszi a bizottság megalakulását, összekeverve a másik, a *kiállítási* országos bizottsággal. Ld. KÖVÁRY L.: A millennium lefolyásának története és a millenárius emlékkalkulások. Bp.1897, 6. és 18. (E munka egyéb tévedései itt nem részletezhetők. Csak egy gyöngyszem: Ybl Miklós szobrának ez évi felavatása kapcsán egy ízben *Izsó* Miklós műépítésről ír. l. m. 56.)

169. A honalapítás ezredéves emlékének megünneplése tárgyában kiküldött országos bizottságnak jelentése, a honalapítás ezredéves emlékének megünnepléséről és törvénybe iktatásáról, valamint a jelentés melléklete, a miniszterelnök 6084. ME sz. leirata. Képviselőházi Irományok (Az 1892. évi február hó 18-ára hívott országgyűlés ...) XXXIII.köt. Bp.1896, 94–96. és 97–99.

170. Képviselőházi Napló 1896.IV.21. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés ... XXXIII.köt. Bp.1896, 275–277.) és a 165. jegyzetben hiv. Főrendiházi Napló, 70–72.

171. Az egyetlen hozzászólásról ld. a 165. jegyzetet.

172. 1896: VII. törvény-cikk a honalapítás évezredes emlékének törvénybe iktatásáról és VIII. törvény-cikk a honalapítás ezredik évfordulójának megörökítésére alkotandó művekről. Magyar törvénytár. 1896. évi törvény-cikkek. Bp.1897, 30–32.

173. KÖVÁRY L.: i. m. 18–23., és 113–116.

Dokumentumok

A közlésre kerülő iratok a Magyar Országos Levéltár miniszterelnökségi levéltárában (OL K 26) található, 1895-22 jelzetten, azon belül az 1884/1893 ME számú ügyiratban (törzsszám: 430/1893). A közlés alapja az *eredeti tisztázat*, melynek szövege az ugyancsak meglévő fogalmazványokéval lényegében azonos. Csak kisebb javításokat végeztek a fogalmazatokon maguk a szerzők, ezeket olyankor érdemes megadni, amikor tartalmi változást jelentenek. A tisztázatokon tett javítások viszont mind szerepelnek (szintén a jegyzetekben).

Jellegüket tekintve az összeállítások belső ügyviteli iratok, melyekből nem lett kiadványtervezet. Ezért a szövegek nem estek át azokon a módosításokon, amelyeken az ügyiratok többsége az első fogalmazástól a kiadványozásig szokott – így nincsenek szövegváltozatok. A három irat egyikén sincs szabályos aláírás, csak a szerzők kézjegye: az első munkálaton a tisztázaton, a másodikon és a harmadikon a fogalmazványon. Dátum csak a másodikon szerepel, az előadói ívről (illetve a szignálás dátumából) tudható, hogy az első munkálat 1893. március 2-án, a harmadik 1893. augusztus 12-én készült el.

Formai szempontból az első és a második munkálatnak van említésre méltó sajátossága. A korábbi, az előzményeket áttekintő összefoglalás számos esetben jelzi, hogy mi volt a forrása. A széljegyzetként megjelenő – többnyire zárójeles – utalások a dokumentumok jegyzeteibe kerültek, ugyancsak zárójelbe, az eredetivel azonos formában. Így elkülönülnek a közléshez készült jegyzetektől, melyek egyrészt kiegészítik őket, másrészt megadják a szerző által nem hivatkozott források-

kat. Mind a főszövegben, mind a széljegyzetekben történtek korabeli kiegészítések, szintén Barkassy által, csak néhány hónappal később (erről ld. a bevezetést). Ezeket a betoldásokat ceruzával írta, így a kiegészítés élesen elválik az eredeti szövegtől. A forrásközlés kurzívával jelzi, hogy melyek az utólag hozzáírt részek, a zárójeles jegyzetknél ez egyenként nem szükséges: eredetileg csak az A./ résznek voltak széljegyzetei; a B./ részben mindegyik ceruzás kiegészítés. Utólagos továbbá az I. munkát A, B. és b. fejezetre tagolása, valamint a három munkát sorszámokkal való megjelölése: ezeket – a könnyebb áttekinthetőség érdekében – célszerűnek tűnt meghagyni.

A második munkát formai szempontból egyedi. A hivatali ügyintézésben szabály, hogy előterjesztéseket mindig a függőleges félbehajtott lap (vagy előadói ív) bal oldalára írják, a határozatok pedig (valamint a döntési joggal rendelkező személy javításai) a jobb oldalra kerülnek. A Barkassy által írt munkálatok – a szokásos módon – az előterjesztési oldalra íródtak, míg Tarkovich államtitkár – talán rangja miatt – a határozati oldalon fogalmazott. (Ugyanez történt a bevezetésben ismertetett, illetve a függelékben közölt, a miniszterelnök által benyújtott programtervezettel is: Tarkovich /1893-ban/ a határozati oldalra írta, Barkassy /1895-ben/ az előterjesztésre. A miniszterelnök által aláírt felterjesztéseket viszont a határozati oldalra írták és Ferenc József jóváhagyása a bal oldalon olvasható.) A második munkát fogalmazványának van még egy furcsasága. Tarkovich kézírásával kezdődik, majd a tisztázat készítőjével folytatódik. Az államtitkár megenghatta a körmölést, és a folytatást tollba mondta, csak a javításokat végezte saját kezűleg. Ezt a munkálatot kétszer is letisztázták. A javításokat, kiegészítéseket (részben tollal, részben ceruzával) Tarkovich végezte ezen a szövegen. A betoldásokat itt is kurzívával jelzi, a széljegyzetek a jegyzetekbe kerültek.

A harmadik munkát ebből a szempontból egyszerűbb: van néhány említésre méltó módosításkihúzás a fogalmazványban, ezek a jegyzetekben szerepelnek. A munkálatok szövegében néhol van tartalmi – helyenként szóserinti – azonosság. A második bevezetése az első által közölt összeállítást veszi rövidítve át, az utána következő programpontok egy része viszont kiegészítésképp visszakérült az elsőbe. Az átfedéseket nem volt érdemes kiküszöbölni: az összerjedelemhez képest jelentéktelenek, a szövegek közlése így teljes, és kiderül belőlük a munkálatok egymásra hatása.

Ki kell még térni a forrásközlés jegyzetelésére. Ahogy a bevezetés nem vállalkozhatott a millennium teljes előtörténetének ismertetésére, csak a munkálatok szerzői által ismert javaslatok bemutatására, úgy a forrásszövegekhez fűzött jegyzetek sem tartalmazzák általában a hivatkozott programpontok és alkotások teljes historiográfiáját, többnyire csak azt, hogy a miniszterelnökség honnan vette át az egyes ötleteket. A programpontok többsége természetesen több munkálatban is szerepel, de jegyzetet csak egy ízben – az első előfordulásakor – kap. A dokumentumok jegyzeteinek eloszlása ezért aránytalan: túlnyomó többségük az első munkálathoz tartozik. A bevezetés tárgyalja a hivatkozott előzmény-iratok és egyéb források zömét, jegyzetelve. Az ismétlések elkerülésére az iratközléshez fűzött jegyzetek többnyire csak az ottani jegyzetekre utalnak vissza. Logikusnak látszik ott megadni a források pontos lelőhelyét, ahol felsorolásnál bővebb ismertetést kaptak.

A szövegek átírása nem betűhív. Ennek oka, hogy a XIX. századi textusok esetében mind a történelmi forráskiadványok, mind a klasszikus szerzők kritikai kiadásai lemondanak a betűhív közlésről. Forrásközlési szabályzat híján néhány mérvadóknak tekinthető kiadványsorozat (Kossuth Lajos összes munkái, Mikszáth Kálmán összes művei) közlési gyakorlatát lehetett kiindulási pontnak tekinteni. A korban legközelebb eső Mikszáth-cikkek és elbeszélések megjelentetése – tekintettel a közönség-szempontokra és az eredeti kéziratok hiányára is – a mai helyesírás szerint történt, csak a tulajdonnevek, a nem meghonosodott idegen szavak és a folyóiratcikkek esetében tartották meg az eredeti formát (MKÖM 27. köt. Bp. 1962, 232–233.). A jellegben inkább hasonló, de időben távolabbi Kossuth-iratok közlése sem betűhív, de nem is a mai helyesírásnak megfelelő: meghagyja a latin szavak írásmódját és a cz-t, de a kezdőbetűk nagy- vagy kisbetűs írásmódjánál, a szavak egybe- vagy különírásánál és a mássalhangzók kettőzésénél a most érvényes szabályokat követi. (KLÖM VI. köt. Bp. 1966, 13. és újabban VII. köt. Bp. 1989, 20–21.)

Jelen forrásközlés a fentieknél szigorúbban őrzi meg az eredeti írásmódot. A dokumentumok nem olyan hosszúak, hogy ez fásasztaná az olvasót, szakfolyóirat esetén a közönség-szempont sem mérvadó. Az írásmód következetlenségeivel együtt korjelző és atmoszférateremtő, talán nem haszontalan minél többet megtartani belőle. Az átírás a nevek és a görög vagy latin eredetű szavak esetében betűhív, egyazon szövegen belüli következetlen írásmód esetén is. Az egybe- és különírásnál, valamint az kezdőbetűknél is az eredeti írásmódot követi. Megmarad a mássalhangzók maitól eltérő használata, csak a magánhangzók nál érvényesül a mostani helyesírás (az eredeti szövegben szinte mindenütt rövid -i és -u szerepel). A rövidítések feloldása nem tűnt szükségesnek.

A központosítás a jelenlegi szabályoknak megfelelő, kivéve a sajátos, kettősponttal kombinált zárójel használatát a főszövegben. Az eredeti szöveg kiemelésit a közlésben aláhúzás + kurzíválás jelzi. (A harmadik munkálat alcímeiből a századok, nevek, helységek és hónapok – gyakran következetlen – aláhúzása elmaradt.) A sorthorolás nagyjából az eredetit követi.

Első munkálat

A./

A honalapítás illetőleg a magyar államiság ezredéves ünnepélyére vonatkozólag a miniszterelnökségnél folytatott tárgyalások ismertetése

Hírlapokban már 1875-ben,¹ utóbb a magyar történelmi társulat kebelében 1878-ban² megindított agitáció következtében 1882-ben Hegedűs Sándor interpellatioja³ alapján került az ügy az országgyűlés elé.

Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter, az 1882. évi október 14-én⁴ tartott ministertanácsból nyert felhatalmazás alapján⁴ bejelentette a háznak, hogy a kormány ez ügygel foglalkozik, és a magyar tudományos akadémiát kérte föl a honalapítás évének tudományos alapon való meghatározására.⁵

Az akadémia a 888–900 közötti évek közötti 12 évet jelölte meg.⁶

A törvényhatóságok kebelében is megindult az agitáció, és ezeknek részint az országgyűléshez intézett és a kormánynak kiadott, részint közvetlenül a kormánynak intézett felterjesztései innen mind áttétettek a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.⁷

Göndöcs Benedek Pusztaszerezen emlékkép-olna és a Gellérthegyben Pantheon építése iránt 1882-ben nyújtott be emlékiratot, mely szintén a cultusminiszterhez tétetett át; úgy, mint az ezen eszmét pártoló törvényhatóságok felterjesztései is. (:17 megye 4 város:)⁸

Göndöcs javaslatát 1893-ban megújította.⁹ Itt van, elintézetlenül.

Budapest főváros 1882-ben a szabadságszobor ügyét hozta a milleniummal kapcsolatba (:áttétetett a cultusminiszterhez).¹⁰

Ugyancsak Budapest főváros 1882-ben a Szent István szoborra 25.000 forintot megszavazván: ez ügyet most annak megemlékezésével, hogy a tőke 62.000 forint-ra szaporodott, újból szóba hozza és a vezetésre a miniszterelnököt és a primást kéri fel.

Itt van elintézetlenül.¹¹

1884-ben az állandó országház építése iránti törvényjavaslat tárgyalása alkalmával ez épület felavatása is kapcsolatba hozatott az ezredéves állami lét megünneplésével.¹²

1889-ben Beregvármegye indította meg újból a megünneplés időpontjának törvényhozási úton leendő megállapítása iránti agitációt, a miniszterelnökséghez részint a képviselőháztól, részint a belügyministeriumtól s egyes törvényhatóságoktól 38 megyei 11 városi pártoló felirat érkezett.¹³

Ugyancsak 1889-ben mutatta be¹⁴ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Galgóczy javaslatát (:Emlékkönyvtár; kiállítás; országlakosok teljes névjegyzéke; nemességadományozás; népnevelésre alapítványok.)

1890-ben Thaly felszólalására gróf Szapáry miniszterelnök kijelentette, hogy a kormány foglalkozik az ügygel.¹⁵

A ministertanács az 1895, majd az 1896. évet állapította meg a megünneplés idejéül.¹⁶

1891-ben gróf Zichy Jenő világiállítás rendezését ajánlotta (áttétetett a kereskedelmi miniszterhez:)¹⁷

Ugyancsak 1891-ben a műbarátok köre is felajánlotta közreműködését (:köröztetett a vallás- s közoktatásügyi, a kereskedelmi és a pénzügyminiszter között:)¹⁸

A ministertanács a miniszterelnök vezetése alatt szűkebb miniszteri bizottságot küldött ki, melynek tagjai voltak a kereskedelmi, a pénzügyi- és a vallásügyi miniszterek; utóbb meghivatott a horvát-szlávon-dalmát miniszter is.¹⁹ – Ezen szűkebb bizottság elé a kereskedelmi miniszter a következő programot mutatta be:²⁰

I. Ünnepségek főnapjainak meghatározása.

II. Országgyűlés együttes ülése (azután: Pantheonra nézve törvényjavaslat és állami alapítványok közoktatás, művészet, kereskedelem, ipar, gazdaság, katonai intézetek részére:)

III. Törvényhatósági közgyűlések

IV. Kormány teendői:

- a/ Kiállítás
- b/ Pantheon
- c/ 2 Dunahíd
- d/ Országház
- e/ Történelmi felvonulás

V. Társadalom, főváros, akadémia.

VI. Képzőművészet.

VII. Egyetemi ifjúság.

VIII. Regatta, udv. fogadás

IX. Országgyűlés:

- Tedeum
- Mátyástemplom
- Korona

X. Horvátország

XI. Vallásfelekezetek által tartandó ünnepélyes isteni tiszteletek

Modus procedendire nézve:

1./ a miniszteri bizottság állandó

2./ sürgős teendők:

- a/ kormány programjának közzététele,
- b/ kiállítás iránt törvényjavaslat előterjesztése,
- c/ költségek megállapítása.

A kiállításra vonatkozólag megalkotott az 1892:II. és 1893:III. t.c.z.²¹

Ennek tárgyalása alkalmával a miniszterelnök úr azt ígérte, hogy az ezredév megünneplésére vonatkozó előterjesztését az 1894. évi költségvetés bemutatásakor fogja megtenni.²²

A fentebbiekben közlött tárgyalások során felmerült, valamint a f. évi február 4. s 6-iki képviselőházi és február 14-én tartott főrendiházi ülésben szóba hozott javaslatok²³ a következőkben vannak összeállítva:

B./

I. Előkészítés

Program megállapítás.

Kormány.

Bizottság kiküldése

Tagjai:

Törvényhozó testület

Törvényhatóságok (:Budapest):
 Helyhatóságok
 Tudomány
 Irodalom
 Művészet
 Sajtó képviselőiből
 Első teendő a program és a költségek megállapítása.

II. Építkezések

Királyi palota
 (:tervek, rajzok, főszminta kiállításba:)²⁴
 Új állandó országház.²⁵
 Pantheon.²⁶
 Templomok:
 Mátyás templom²⁷
 Lipótvárosi bazilika²⁸
 IV.ik Béla temploma²⁹
 Kassai dóm³⁰
 Pusztaszeri kápolna.³¹
 Tanintézetek:
 Budapesti új közp. egyetem³²
 A 3^{ik} egyetem³³
 Debreczeni ref. egyetem (Göndöcs)³⁴
 Szamosújvári főgymnásium
 (200.000 ft alapítvány van)³⁵
 Rudolfinum (?)³⁶
 1000 kisedővoda (:Ugron:)³⁷
 100 iskola (:Prónay:)³⁸

Culturális intézetek

Új muzeum³⁹
 Mücsarnok⁴⁰
 Iparművészeti muzeum⁴¹
 4^{ik} színház⁴²
 Új nemzeti színház⁴³
 Humanitárius intézetek:⁴⁴
 Orsz. árvaház
 Orsz. lelenczház
 Bölcsöde, menhely
 Kórházak
 Tébolydák
 Elyomorodott munkások menháza
 Pasteur-intézet

Katonai intézetek

(:Ludovika–Akademia)⁴⁵
 Új Magyar kat. intézet a Székelyföldön
 (Baross)⁴⁶
 Magyar Katonatiszt képző intézet (Prónay)⁴⁷
 Fegyvergyár⁴⁸

Ezeken kívül Budapesten

2 új dunai híd⁴⁹
 4 új dunai híd⁵⁰
 Új körút Buda és Pest egybekötésével⁵¹
 Vízvezeték
 Csatornázás
 Villanyvilágítás
 Új városháza⁵²

Igazságügyi építkezés

Kir. Curia⁵³
 Vaskapu (?)⁵⁴
 Mausoleum (?) (:talán a Pantheont értette:)⁵⁵
 Ministerelnöki palota II-ik emeletének kiépítése⁵⁶

*Írók és művészek menedékháza*⁵⁷
*Rákóczy muzeum Munkácson*⁵⁸

III. Emlékszobrok

Andrássy szobor⁵⁹

Árpád-szobor⁶⁰

Hét emlékszobor:
 (:1. Munkács, 2. Zoborhegy Nyitránál,
 3. Pannonhalma, 4. Zimony, 5. Pozsony,
 6. Erdély (Koloszvár vagy Dés), 7. Pusztaszer:)⁶¹
 Szabadságszobor (Budapest főváros kezdeményezése)⁶²
 Szent István szobor (Budapestnél van erre 62.000 ft)⁶³
 Király és királyné mellszobra ministerelnöki palota dísztermébe⁶⁴

IV. Festőművészet

Munkácsy „Honfoglalás”⁶⁵
 Az 1848 és 1867 évben kinevezett felelős magyar kormányok összképe
 Magyar ministerelnökök arcképei⁶⁶
 további:⁶⁷

magy. delegatio
országos ülés diplomatia
felkérendő, hogy [az] udvar
[legyen] Bpsten
új termék felav[atása]
társadalmi ünnepek
felava[tás] Mátyás templom
hidak
Kuria
iparmuzeum
vaskapu
megnyit [ás] tébolyda
lelenczháztelepek
Koronakiállítás

II. Szoborleleplezés

Árpád az ország különböző helyein
Szt. István Székesfehérvár
Mátyás Kolozsvár
M. Terézia Pozsony
Szabadság Bpsten

III. Különböző alapítványok

állami tisztviselők
honvéd tiszti árvák
új színház
kórház
tébolyda
lelenczházak]
Székelyf[öldön] új katonai
int[ézet]
Magyarország műtörténelmének és tudom[ányának]... megírása

V. Intézmények

Polgári törvénykönyv⁶⁸
 Telepítési törvény és bank
 (évenként 1000 család telepítésével)⁶⁹
 Választói jogosultság kiterjesztése⁷⁰
 Zsidók receptiója⁷¹
 Húsfogyasztási adó eltörlése.
 Só árának leszállítása.⁷²
 Az ország összes lakosainak nemesség adományozása.⁷³
*Alapítványok*⁷⁴
 Közoktatási célokra
 Művészeti célokra
 Kereskedelmi célokra
 Ipari célokra

Gazdasági célokra
Katonai célokra

*Magyar udvartartás*⁷⁵
Alsóbb népoktatás fejlesztése
Szállítási díjak reformja
A nő a tisztességes foglalkozások te-
*rén*⁷⁶
Gyakorlati szak munkák kérdése
Népmagyarosítások
Milleniumi levélbélyegek
*Néptanítókéri*⁷⁷

VI. Meghívások

Külföldi fejedelmek
Magyar törvényhozás hívja meg azon nemzetek
képviselőit, melyek a honalapításkor már álla-
milag szervezve voltak (Eötvös)⁷⁸
Diplomatiái testület meghívása
Külállamok meghívása
Congressus az általános lefegyverzés
*érdekében*⁷⁹

VII. Ünnepek

Országgyűlés együttes ülése.
Képviselőház külön ülésben tárgyalja a Pan-
theonra és állami alapítványokra vonatkozó tör-
vényjavaslatokat.
Hódoló felvonulás a királyhoz.
Törvényszentesítés.
Udvari fogadás, estély stb.
Korona, Szent jobb kitétele⁸⁰
Rákóczy hamainak hazaszállítása (G)⁸¹
Egyházi ünnepek.
Mátyás templom.
Bazilika stb. felavatás.
Itt és országszerte Te Deumok és minden fele-
kezetnél ünnepélyes isteni tiszteletek.
Egyetemi ünnepély.
Egyetemi ifjusági ünnepély
Akadémia ülése.
Történelmi társulat
Kultúregyletek ülése
Katonai díszszemle a Rákoson⁸²
Pusztaszeren országgyűlés.⁸³
Munkácson külön országos ünnepély.⁸⁴
Törvényhatóságok ünnepélyes közgyűlései.⁸⁵
Vaskapunál külön országos ünnepély.⁸⁶

Látványosságok⁸⁷

Színházak
Hangversenyek
Dalárda versenyek
Történelmi felvonulás
Carroussel
Lóverseny
Regatta
Athletikai s egyéb sport mulatságok
Népünnepek
Vérmezőn haza oltárának felállítására stb.⁸⁸

VIII. Irodalom

Akadémiai kiadványok⁸⁹
Történelmi emlékkönyvtár
Földrajzi emlékkönyvtár
Statistikai emlékkönyvtár⁹⁰
Törvényhatósági monographiák⁹¹

b./

Az előző javaslatok közül talán a követke-
zők volnának a proram megállapítása alkal-
mával figyelembe és számításba vehetők:

I. A programot fővonalaiiban a minis-
tertanács állapítja meg.

Ennek alapját azon tervezetek képezhetnék,
melyeket az egyes minisiter urak saját tárczá-
jukra nézve külön külön bemutatni fognak.

A költségek kiszámítása csak ez alapon fog
megtörténni.

A kormány program megvitatására bizott-
ság alakítatik, melynek tagjai a törvényhozás,
a törvényhatóságok, helyhatóságok és a tudo-
mány, irodalom, művészet és sajtó képviselői-
ből alakítatnék.

Ezen nagy bizottság kebeléből egy szü-
kebb körű végrehajtó bizottság küldetnek ki.

II. A királyi palota épülhet, de el nem ké-
szülhet. — A nagy terem kibővítése azonban
akkorra be lesz fejezve.

Az új állandó országház annyira elkészül,
hoy a kupolateremben az ünnepélyes együt-
tes ülés abban meg lesz tartható.

A Pantheon építését az 1896-ban tartan-
dó díszülés fogja elhatározhatni.

A Mátyás templom és Lipótvárosi basilika
fel lesz avatható, de I^{vik} Béla templomának
restaurálására már nincs idő.

A kassai dóm talán szintén elkészülhet
(?:)⁹² a pusztaszeri kápolna iránti tárgyalások-
ról itt nincs adat.

A tanintézetekre, a culturalis, humanita-
rius és katonai intézetekre stb. építkezésekre
nézve az illető szakminisiter urak állásfoglalá-
sa szükséges.

III. Az emlékszoBrok közül talán⁹³ elké-
szülhet grf. Andrásy szobra, bár ez is alig,
mert csak az év végén jár le a pályázat; még ha
kedvező lesz is annak eredménye, kell még
4-5 év, mikorra a szobor le fog leplezethetni.

A szabadságszobor pályázat eddig ered-
ménytelen volt, nincs kilátás, hogy az akkorra
elkészülhessen.

Lehető azonban Ő Felségeik kisebb méretű
márvány vagy akár ércszobrait is elkészített-
ni a minisiterelnöki palota díszének emelésére,
és a szobrászat támogatására.

IV. Munkácsy „Honfoglalás» képe talán⁹⁴
el fog készülni. Megrendelhetők lennének és
el is készülhetnének az 1848 és 1867 évben
kinevezett magyar kormányok összképei, vala-
mint az alkotmányos minisiterelnökök arc-
képei.

V. Az intézményekről szóló rész figyelmen
kívül marad, — de az állami alapítványok kér-
dése, azon szempontból, hogy majdan mily
előterjesztés tétessék az 1896 évi országgyűlés
elé, az illető szakminisiter urnak megfontolása
alá volna bocsájtandó.

VI. Arra nézve, hogy az ezredéves ünnepély-
re a külföld meghívása mikor és miként tör-
ténjen az Ő Felsége személye körüli minis-
ter úr a közös külügyminisiterrel való tárgyalás
alapján lesz hivatva javaslatot tenni.

VII. Az ünnepélyek közül ez idő szerint
a kormány programjába csak azok volnának

fölveendők, a melyek közjogi jelentőséggel bírnak;

nevezetesen,
a törvényhozó testület együttes ülése az új országházban (ministerelnök és ház-elnökök beszédei);

a képviselőház ülése, melyben a Pantheon, Árpád-szobor, alapítványok stb. iránt határoz; felvonulás Ő Felségéhez, törvényszentesítés; isteni tiszteletek; templomfelavatás; korona közzsemlére tétele.

A látványosságokra s egyéb ünnepekre nézve a műbarátok köre szolgálthatna majdan programjavaslatot. (előre megállapított költségkereten belül:)

Második munkálat

Program-vázlat a Millenium megünnepléséhez

Az ország általános közérzete kívánja, hogy ezredik évfordulója annak a nagy fontosságú történelmi eseménynek, midőn őseink megszállták és elfoglalták azt a hazát, melyen Európában államot alapítottak s melyet annyi viszontagság daczára, mai napig megtartottak, — az esemény nagy fontosságához méltóan megünnepelessék.

A hírlapokban már 1875-ben megindult az ez iránti mozgalom; 1878-ban a magyar történelmi társulat is felkarolta az eszmét, a minek következtében Hegedüs Sándornak interpellációja folytán 1882-ben az ügy az országgyűlés elé is került. Trefort Ágoston akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1882. évi október hó 14^{én} tartott ministertanácsból nyert felhatalmazás alapján bejelentette a képviselőháznak, hogy a kormány az ügygel foglalkozik és a magyar tudományos akademiát kérte fel, a honalapítás évének tudományos alapon való meghatározására.

Az akadémia a 888-900. évek közötti 12 évet jelölte meg.

Egyidejűleg a törvényhatóságok kebelében is megindult a honfoglalás ezredik évfordulójának megünneplése iránti agitáció, s a törvényhatóságok egymásután felírták részint az országgyűléshez, részint a kormányhoz.

Göndöcs Benedek, békés-gyulai apátplebános 1882-ben emlékiratot nyújtott be Pusztaszeren emlékkápolna és a Gellérthegyben Pantheon építése iránt.

Ez eszmét számosabb törvényhatóság is pártolta.

Göndöcs javaslatát 1893-ban is megújította.

Budapest főváros 1882. évben a szabadságszobor ügyét hozta a milleniummal kapcsolatba, s egyúttal a Szent István szoborra 25.000 forintot adományozott.

1893-ban jelentette, hogy a Szent István-szoboralap már 62.000 frtra szaporodott s e szobor ügyének vezetésére a miniszterelnököt és a primást kérte fel.

1884-ben az állandó országház építése iránti törvényjavaslat tárgyalásánál szóba került,

hogy az épület felavatása hozzászék kapcsolatba az ezredéves állami lét megünneplésével.

A millenium megünneplésére nézve egyébiránt akkortájtban nem törtévént határozott lépés, a törvényhatóságok kebelében Beregvármegye kezdeményezése folytán 1889-ben újabban megindult a mozgalom.

1890. évben Thaly Kálmán felszólalására a kormány újabban is kijelentette, hogy az ügygel foglalkozik, s a ministertanács az 1895. évet, később pedig az 1896-ik évet alapította meg a megünneplés idejéül.

1891-ben a műbarátok köre is felajánlotta közreműködését; másfelől a ministertanács saját kebeléből alkalmas bizottságot alakított, melynek tagjai voltak a miniszterelnök vezetése alatt a kereskedelmi, pénzügyi és vallás- és közoktatásügyi miniszterek. Utóbb e bizottságba a horvát-szlavon-dalmát miniszter is meghívott.

E bizottság elé a kereskedelmi miniszter programot is terjesztett, melyre nézve azonban megállapodás nem jött létre.

A kiállításról szóló törvényjavaslatnak tárgyalása alkalmával a miniszterelnök megígérte a képviselőháznak, hogy az ezredév megünneplésére vonatkozó előterjesztését az 1894. évi költségvetés bemutatásakor fogja megtenni.

A pozitív intézkedések, melyek eddigéig a millenium megünneplése érdekében történtek, főleg a következők:

Az 1896. évi országos kiállításról szóló 1892-II. és 1893-III.t. cikkek megalkotása, a fővárosi két dunai híd építéséről alkotott törvény (:1893. XIV.t.cz.):

az állandó országház építésének akképen intézése, hogy a millenaris díszülés a kupola alatti díszteremben lehetőleg megtartathassék, az igazságügyi palota építéséről szóló törvény meghozatala (:1893. XIII.t.cz.):

az iparművészeti muzeum⁹⁵ építésének fogantatba vétele.

Figyelembe véve egyfelől a különféle oldalról eddig a millenium megünneplésére nézve tett javaslatokat; másfelől szem előtt tartva a gyakorlati kivihetőség tekinteteit: a honfoglalás ezredévi fordulójának megünneplésére következő program-vázlat terjesztetik elő:

a honfoglalás ezredévi fordulója megünneplésének leglényegesebb és legfontosabb mozzanatát, s egyszersmind az egész ünnepciklusnak központját képezné az az országos díszülés, melyet a millenium alkalmából a két házból egyesített országgyűlés az új parlamenti épület dísztermében tartana és a nemzetnek az országgyűlés útján hódolása Ő Felsége előtt.

Az országgyűlés díszülését megelőzné háláadó ünnepélyes isteni tisztelet.

Magának a díszülésnek tárgya volna: a miniszterelnöknek és a két ház elnökeinek alkalmi beszéde,⁹⁶

a millenium alkalmából alkotandó törvények javaslatainak megszavazása.

Ezt követné az országgyűlés ünnepi felvonulása a királyi palotába Ő Felségéhez. Ott hódolás a királynak.

Átnyújtása a megszavazott törvényjavaslatoknak legfelsőbb szentesítéséé. 97

Azoknak nyomban szentesítése.

A milleniumi főünnep egyéb mozzanatai lehetnének:

Estély az udvarnál.

A főváros kivilágítása és tüzijáték.

A törvényhatóságok felvonulása Ő Felső előtt.

Fáklyásmenet.

A szent koronának közszelemlére kitétele.

Minthogy mindez egy napon nem történhet meg, a több napra való mikénti beosztás annak idejében állapítható meg.

Ez alkalomra meghívandók a közös miniszterek; az osztrák kormány, Austria törvényhozó testülete, külföldi hatalmak képviselői.

Oda kellend hatni, hogy ez alkalommal társadalmi ünnepélyek is rendeztessenek.

Minthogy minden valószínűség szerint a milleniumi ünnepre a vidék előkelőbbégei a fő- és székvárosba lesznek egybegyűlve, a millenium megünneplését a vidéken nem volna célszerű ugyan arra az időre tenni. Ez tehát történhetné a fő- és székvárosi főünnep oktavjában, a midőn országzserte: ünnepi hálaadó isteni tiszteletek rendeztetnének;

továbbá minden törvényhatóság díszközgyűlést tartana, egyéb lokális ünnepélyekkel (:kivilágítás, stb.):

A milleniumi országos ülésben alkotandó törvényjavaslatok:

Pantheon építéséről

Különféle országos alapítványokról:

közköztatási,

művészeti,

kereskedelmi,

ipari,

gazdasági és

katonai célokra, 98 továbbá

állami tisztviselők,

honvédtisztí árvaik,

elnyomorodott munkások

menháza számára,

új színház építéséről

új museum építéséről,

új országos kórház építéséről,

új országos tébolyda építéséről,

lelenczházak építéséről,

új katonai intézetek felállításáról a Székelyföldön.

A millenniummal kapcsolatba hozandók:

az országos kiállítás,

az új országház felavatása

a díszülésnek ott megtartásával,

a Mátyás templom

Lipótvárosi bazilika

a budapesti két új dunai híd,

az igazságügyi palota,

az iparmuseum felavatása:

továbbá

a vaskapu

országos tébolyda

lelenczháztelepek megnyitása

100 állami iskolának építése

2. nőgyógyászati kóroda szülészeti kóroda 99

Továbbá következő szobrok leleplezése:

Árpád szobor az ország különböző városai-
ban, 100

Szent István szobor Sz.-Fehérvárott,

Mátyás szobor Kolozsvárt,

Mária Terézia szobor Pozsonyban,

a szabadságszobor Budapesten.

A most említett ünnepélyek a millenaris év folyamában az arra alkalmasnak találandó időpontokban tartatnának meg.

Ösztönzendő a tudományos akadémia s egyáltalában a tudományos körök, 101 továbbá a festő- és szoborművészek Magyarország kulturális történetének megírására; az ország történetére vonatkozó festő és szoborművek előállítására.

Ide sorozható Munkácsy-nak a honfoglalást ábrázoló műve.

Ő felségeiknek az új országházban felállítandó márványszobor csoportja. 102

Modus procedendi

Mindenekelőtt a ministertanácsnak kellene megállapodnia arra nézve, hogy a fennebb előterjesztett program-vázlatból mi valóstítandó meg, azután az egyes szakminister urak a saját ügykörükben teljesítendőkre nézve számították ki a költségeket s tegyék meg a megvalósításra szükséges előintézkedéseket.

Midőn a kormány tájékozva lesz az általa kiállításba vett programnak pénzügyi oldalára nézve is, a program iránt előterjesztés teendő az országgyűlésnek, s ez alkalommal javaslatba hozható, hogy alakítsák egy nagyobb bizottság, melynek tagjai volnának:

a kormány,

a törvényhozó testület,

Budapest főváros,

a törvényhatóságok,

a tudomány,

irodalom,

művészet,

sajtó képviselői; végre bevonható a

műbaratok köre s egyéb társadalmi tényező is a különféle ünnepélyek rendezése szempontjából (:lóverseny, regatta, tornász, dalárda stb. verseny; egyetemi ifjúság részvétele stb.): Budapest, 1893. évi július hó 12-én

Harmadik munkálat

Programm-Tervezet

a magyar állam ezredéves fennállásának megünneplésére

Irányelvek

(:Az 1893. február 4-iki nyilatkozat alapján:)

A magyar állam ezredéves fennállásának megünneplése alkalmával ezredéves történelmünk minden nevezetesebb momentumára jussón kifejezésre.

Legyen feltüntetve:

köz- és társadalmi életünk,

művészi alkotásaink,
tudományunk,
irodalmunk.

Ez az ünnep hasson ki a jövőre is, a súly ne a látványosságokra, hanem maradandó alkotásokra fektettség.

Az legyen ünnepe:

ne egy pártnak,
ne egy osztálynak,
ne egy helynek,
hanem
minden pártnak,
minden osztálynak, (:minden felekezetnek);
(:minden nemzetiségnek);
az egész országnak,
az egész nemzetnek.

A történeti szempont érvényesítése végett minden századnak egy kiváló egyénisége, vagy eseménye választatván ki, annak megünneplése – mindig kapcsolatban a honalapítással és ezredéves fennállással – az ország különböző vidékén emlék leleplezés, vagy alapkövétel által történnek.

A történetileg, közjogilag és nemzetközi jog szempontjából legfontosabb események emlékének felújításánál Ő Felsege jelenlétére kell számítani, (:Munkács, Budapest, Pozsony, Vaskapu, Fiume:).

A többi ünnepeleknél egy-egy főherceg, valamint a ministerium legalább egy tagjának jelenléte szükséges.

Kívánatos, hogy azon főhercegeknek, kik a magyar főrendiház tagjai, kivétel nélkül jusson szerep.

A *külföld* meghívásánál az illető ünnep jelentőségéhez és természetéhez képest más-más szak- és érdekkörök vonandók be; más helyre, más időben, más körök, például a Vaskapuhoz – a budapesti kiállítás megtekintésével – külföldi fejedelmek, hajózási, vasúti, közlekedési vállalatok képviselői; Fiuméba a hadi és kereskedelmi tengerészeti képviselői; a Szent István napi egyházi ünnephez a római és görög katolikus egyház (:pápa, olasz, német, lengyel stb. püspökségek) küldöttei; székelyföldi katonai intézet alapkövételéhez katonai képviselők; igazságügyi palota felavatásához jogász körök; kassai dóm felavatásához művészek, építészek; visegrádi lakodalmi ünnephez bosnyákok; zimonyi Hunyadi-emlék, dunántúli Zrínyi emlékhöz horvátok, szlavónok, szerbek, bolgárok stb.; egyetem alapkövételéhez egyetemek, tudósok, egyetemi ifjúság; Pozsonyba a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok hatóságai, népének képviselői; Tinódi emlékezetének ünnepléséhez szépirodalom és zeneművészet képviselői, stb. stb.

X. század Árpád. Munkács

Mihelyt a bemutatott (:a ministertanács által elfogadott, Ő Felsege által jóváhagyott): program a törvényhozó testület helyeslését megnyeri:

a kormány hét magyar szobrást megbíz, hogy Árpádnak és hat vezértársának lovas

szobrást mintázza; (:elkészülhet 1894 tavaszára:)

az elfogadott mintákhoz képest azok ércbe öntése, hét különböző gyárban megrendeltetik; (:elkészülhet 1895-ben:)

1896 tavaszán a hét szobor Munkács közepében alkalmas, kiemelkedő helyen csoportosan felállítatik.

A leleplezés 1896 április végén vagy május legelejeén megtörténik.

Ez lenne az ezred év megünneplésének legelső momentum a tisztán hazai erővel, kizárólag magyar motívumokkal.

A leleplezés Ő Felsege mint az Árpádok utóda jelenlétében történne, ki egész magyar udvartartásával jelenne meg.

A törvényhozás 108 tagú (:a 108 nemzetiség emlékére:) küldöttséggel képviseltetné magát (:36 főrend, 72 orsz. képviselő:)

A kormány minden tagja részt venne.

A törvényhatóságok 7-7 tagot küldenének; – ezek hódoló díszmenete Ő Felsege elé.

Meghívandók azon családok képviselői, melyek hazai hagyomány szerint a vezérektől származnak. (:p. a Huba nemzetségéből származó Szemerék stb.:)

Ez alkalommal, kapcsolatosan a gör. katolikusok, ruthének egyházi vagy culturalis ünnepeket ülhethének, vagy intézményt létesíthetnének.

Pusztaszeren emlék kápolna építése, Nyitránál a Zobor hegyen honfoglalási emlék állítása, Pannonthalmán is honfoglalási emlék állítása stb.

Munkácsra még Rákóczy muzeum alakítása itt az illető törvényhatóságok, szervezetek, társadalmi, tudományos körök s egyetek rendelkezési körébe utasítandók.

XI. század Szent István. Budapest

Budapest főváros által kezdeményezett, a ministerelnök, a hercegrímás és a vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetése alatt eszközölt gyűjtésből alkotandó és Budavárban a Halászbástyán felállítandó Szent István szobor talapzata elkészülhetvén: a szobor főszmíntája 1896 augusztus 20-án a Szent Istvánnapi körmenet alkalmával lelepleztetik.

Ő Felsege, az uralkodó család és a kormány mentül több tagjának jelenlétében; – Szent István rend nagy- közép- és kiskeresztesei a rend öltözetében (:külföldiek bevonása:) venni részt.

A hercegrímás és lehetőleg az egész róm. kath. és gör. kath. püspöki kar részvételével;

A római szent szék külön képviselőt küldhetne; meg kellene hívni mind azon róm. és gör. kath. egyházmegegyek képviselőit, melyek valamikor magyar egyházi fennhatóság alatt állottak.

Meg lehetne hívni azon külföldi róm. és gör. kath. püspökségek és érsekségek, esetleg szervezetek képviselőit, melyekkel a századok folyamán Magyarország közelebbi összeköttetésben, érintkezésben volt; vagy a mely egyházi hatóságoknak elődei Magyarországgal külö-

nősebben foglalkoztak, történetére vonatkozó fontos feljegyzéseket tettek.

Az egész ünnepélynek eminenter katolikus egyházi jellege mellett, a leleplezés alkalmával mondandó beszédekben az államszervezés, alkotmány- és közjogi jelentősége lenne kidomborítandó.

A megjelent külföldi papok emlékül az ezredévre vonatkozó feliratokkal ellátott arany- ezüst kereszteteket kaphatnának.

XI.század Szent István (:Székesfehérvár: (:Esztergom:)

1896 augusztus 15-én, mint Szent István koronázásának és halálának évfordulóján, módjában állana egyik másik vidéki városnak is Szent-István szobor leleplezési ünnepélyt rendezni, mely alkalommal az egyházi szertartás mellett a honalapítás és Szent István államszervezése volnának kapcsolatba hozandók.

Az ünnepély rendezése az illető törvényhatóságok és az ottani társadalom feladatát kell, hogy képezze.

A kormányt egyik tagja képviselhetné, ki ez alkalommal egy kisdévodát, iskolát, kórházat stb. avathatna fel.

XII.század Kálmán (Budapest. Curia épület)¹⁰³

A törvényeknek Kálmán király idejében magyar nyelven alkotása, azoknak a korhoz képest felvilágosodott szelleme – legalkalmasabbnak mutatja egy oly intézmény létesítését, melynél a kormányt az igazságügyminister képviselhetné.

Lehetne p.¹⁰⁴ ez alkalmat összekötni a kir. Curia épületének felavatásával.

Ennek szeptemberben kellene történni.¹⁰⁵ Védnökül egy főherczeg vehetne részt. Meghívhatók lennének a bírói, közjegyzői, ügyvédi, általában a jogász körök képviselői, úgy a hazából, mint különösen Horvát-Szlávonországból és a külföldről is.

A beszédekben a jogfejlődés a honalapítástól Kálmánig, és Kálmán királytól a mai időkig alkalmul szolgálhatna az e téren kifejtett tevékenység méltatására.

XIII.század Aranybulla és a tatárjárás utáni újraéledés¹⁰⁶

II. Endre király aranybullájának kiállítás helye ismeretlen. Szatmár-Németit azért lehetne e század megünneplésénél kijelölni, mert az szintén II^{ik} Endrétől nyerte szabad királyi várossá emelését.

Lehetne valami igazságügyi, például női javító intézet vagy culturalis-czélokra szolgáló épület alapkövét letenni.

Egy főherczeg védnöksége mellett az igazságügyminister és jogászok, a 11 kir. tábla elnökének, a törvényszékek stb. stb. képviselőinek részvételével.

Kapcsolatban a budapesti kir. Curia épület felavatásával, – esetleg a külföldi vendégek utaztatásával, kiknek ez alkalommal meg lehetne mutatni valamelyik a mai kor magaslatán álló fey- vagy fogházat.

XIV.század Nagy Lajos Visegrád

1896 június 20^{án} lesz 543 éve, hogy Nagy Lajos király Visegrádon nőül vette Erzsébetet, István bosnya bán lányát.¹⁰⁷

A belügyminister egy alkalmas középületet, esetleg Ő Felségének felajánlandó vadászlatot avathatna fel.

A magyar és bosnyák összeköttetések dicsőítése, kapcsolatba hozva a honalapítást Nagy Lajos korával, s ezt a XIX. századdal képezni tárgyát az ünneplésnek.

Meghívandók lennének a bosnyák – herczegovinai ügyeket vezető központi és helyi hatóságok, bosnyák csapatok, ottani társadalom s nép képviselői.

Emlékül a honalapításra, százados fejlődésre, magyar – bosnyák összeköttetésre vonatkozó ábrázolásokkal s feliratokkal ellátott kardon s egyéb díszfegyverek, néhány paizs stb. lenne vendégek között kiosztható.

A galvanoplastikai úton előállítható ez emléktárgyak a magyar műipar termékei lennének.¹⁰⁸

A romok némileg restaurálhatók lennének. Lenelcház jó volna a fő- és székváros közepében.

XV.század Hunyadi János (:Zimony:)

Mátyás király (:Kolozsvár:)

Hunyadi János halála helyén¹⁰⁹ Zimonynál emlékoszlopot lehetne leleplezni.

Mint a kereszténységnek az ozman hatalom ellen kifejtett küzdelmének megünneplése, horvát-szlávon néptől is támogatást nyerhetne. A szerbek és oláhok is csatlakozhatnának.

Az Ő Felsége jelenlétében tartandó leleplezésnél a magyar kormány mellett a horvát-szlávon-dalmát bánnak és általában a társországok politikai és egyházi képviselőinek is méltó szerep jutna.

Karlóczán rendezhetne a patriarcha gör. kel. szerb egyházi ünnepet; hazafias tendenciával.

Mátyás király szobrának leleplezése ünnepélyének rendezése Kolozsvár sz. kir. város törvényhatóságának és a Királyháznak túli társadalomnak feladatát képezi.

Össze kellene azonban kapcsolni a Székelyföldön felállítandó katonai intézet alapkövetelével, melynél az ezredévi állami fenállás ünneplése nyerne kifejezést.

Az alapkövetelnél a honvédfőparancsnok és a honvédelmi minster vinnék a főszerepet.

A katonai intézet felállítására kiszemelt helyen nagy honvéd sáfortábor alakítandó; az egész országból lehető sok gyalog honvéd és honvéd huszár gyűjtendő együvé.

Kisebb csapatok a múlt századok katonai egyenruháiban jelenhetnének meg.

Meghívandó lenne a közös hadügyminister, a közös hadsereg tábornoki s tiszti kara, az Ő Felségénél accreditált külképviseletek katonai attachéi, a külföldi külön katonai képviselői, a már fenálló katonai és honvédségi tanintézetek parancsnoksága, tanári kara, esetleg ifjúsága.

Erdélyben Szamosújvárott ez időben lenne a 200.000 forintos alapítványból épülő főgymnasium felavatandó.

XVI.század Reformatio (Debreczen)

A harmadik egyetem alapkövetétele (:Debreczenben vagy Pozsonyban, vagy Szegeden vagy ?)

Egy főherceg védnöksége mellett a vallás- és közoktatási miniszter által.

Meghívandók: a 2 magyar és a zágrábi egyetem,

a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok egyetemei, (úgy a tanári kar, mint az ifjúság:) és

azon külföldi¹¹⁰ egyetemek képviselői, a mely egyetemekre a múlt századokban ifjaink jártak, és a melyeket ez idő szerint sűrűbben látogatnak

valamint egyéb tudományos és irodalmi intézetek és társulatok.

Ezzel kapcsolatban, a tudomány ünneplése mellett lehetne egy szép irodalmi és zeneművészeti ünnepélyt rendezni p. Tinódi Sebestyennek állítandó emlékkő leleplezésével, mely alkalmul szolgálna a magyar költészet és zene fejlődésének ismertetésére.

Erre az alkalomra úgy a haza, mint a külföld zene világa lenne összegyűjthető.

XVII.század Gr.Zrinyi Miklós a költő

(:Csáktornya. Dunántúl. Pannonia:)

Magyar – horvát barátság és összetartozandóság.

Egy főherceg jelenlétében irodalmi és hazafias ünnepély, melynél a magyar kormány mellett a horvát-szlavón-dalmát bánok és miniszterek is közre kellene működnie.

Meghívandók azon különösen keleti keresztény népek képviselői, kikkel együtt küzdött a magyar a török ellen; p. szerbek, románok, bolgárok stb.

Egy maradandó nemzetgazdasági alkotással a földművelési miniszter is tért foglalhatna.

XVII.század Mária Terézia (:Pozsony:)

Habár a közel Bécsben felállított óriási méretű Mária Terézia szoborcsoport mellett a Pozsonyban felállítható emlék igen szegényes lesz: mégis Mária Teréziát helyesen csak Pozsonyban lehet ünnepelni. De maga a szobor alig ha fog elkészülhetni, – és így itt is csak alapkövetételeire kellend szorítkozni.

Az ünnepély 1896 sept. 11-én, a híres országgyűlés évfordulója napján lenne tartandó.

Ő Felsége és az uralkodó család jelenlétében, mint par excellence loyális ünnep, az egész kormány részvételével kellene megtartatnia; a főrendezés az Ő Felsége személye körüli miniszter hatáskörébe lenne utalandó.

XIX.század Gr.Széchényi István (:Vaskapu, Fiume:)

A XIX. század haladását legméltóbban a Vaskapunál és Fiumében lehet és kell, összekötésben az ezredéves államlét ünneplésével – kifejezésre juttatni.

Mindkét helyütt az ünnep rendezése és a fővezetés a kereskedelmi miniszter ügykörébe tartozik.

Mindkét helyen Ő Felsége és magyar udvara jelenlétében, s lehetőleg az egész kormány részvételével tartandó meg az ünnepség.

A közös külügyminiszter feladatát képezné, Ada Kaleh ügyét addig tisztázni, hogy Ő Felsége ne csak Orsován és hajón, monitorok által környezve, hanem hazánk végpontját és délkeleti őrszemét képező eme szigeten vendéghesse meg a Vaskapuhoz meghívandó vendégeit.

Itt volna leginkább helyén a fő és székváros után, hogy a külállamok (:különösen a Duna mentén fekvő országok) uralkodói megvendégtessenek. Mindenben és mindenkor vonatkozással az ezredéves állami fenállásra.

Ezen nemzetközi jelentőségű ünnepen, természetesen a közös miniszterek, az osztrák kormány és az Ő Felségénél accredítált diplomatai testület tagjai, nem különben a meghívandó egyes államok speciális küldöttei is részt vennének. Meghívandók lennének még különösen a hazai és külföldi vasúti és hajózási vállalatok, intézetek stb. képviselői.

Fiumében a magyar tengerpart nyer jelentőséget.

Ő Felsége az új kormányzói palotában is megjelennek, fogadná a tengeri hatalmak üdvözlését, magyar államának ezredéves fennállása alkalmából.

A közös miniszterek, különösen a haditengerészet főnöke, valamint a közös tengeri hajóraj, nem különben a külállamok tengeri hadereje meghivatnának.

Esetleg Ő Felsége jelenlétében egy addig elkészülő tengeri hajó „Árpád” névre kereszteltetethetnek.

Időbeosztás

1896 május – október

Májusban:

Munkácson: Árpád és vezértársainak szobrai lelepleztetnek.

Budapesten: Törvényhozó testület megalkotja az ezredévi állami fenállás emlékére vonatkozó törvényeket; (Pantheon, egyetem, katonai intézet a Székely földön, színház, muzeum, alapítványok stb.)

Hódoló felvonulás Ő Felségéhez.

Ő Felsége az említett törvényeket szentesíti.

Tedeum Mátyás templomában.

Ő Felsége trónbeszédet tart az új országházban, ennek ezzel felavatása.

Ülésszak bekeresztése.

Orsz. kiállítás megnyitása.

Udvari ünnepélyek

Történelmi felvonulás

Szini előadások

Carroussel stb.

Tudományos, irodalmi intézetek ünnepélyes közgyűlései jutalomosztással.

Új dunai hidak megnyitása.

Lóversenyek.

Juniusban:

Budapest:¹¹¹: (:8-ika körül, előtt s után:)

Szent István koronájának közszemlére kitétele.

Iparmúzeum felavatása.

Vízi sport (regatta stb. nemzetközi:) nagy pályadíjakkal, – pénzen kívül az ezredévi államlétre vonatkozó műbcsű emléktárgyakkal.

Visegrádon (20:) Nagy Lajos király és Bosnyák Erzsébet egybekelése évfordulóján magyar-bosnyák ünnep.

Juliusban:

Debreczenben vagy máshol: új egyetem alapkövének letétele.

Meghívott vendégek emlékül: tudományos, képes kiadványok, régi nyomtatványok facsimilei, az ezredévre vonatkozó műipari készítményeket kapnak küldő intézeteik gyűjteményei részére.

Csáktornyan, vagy másutt a dunántúli vármegyékben irodalmi ünnep (:Zrinyi Miklós:), (:Tinódi Sebestyén:)

Kassán megtörténhetnék a dóm felavatása.

Erre a murgészek, építészek, technikusok, archeológusok lennének külföldről is meghívandók.

Ha Ő Felsege is elmenne, egybe lehetne ezt kötni egy több napra vagy hétre terjedő kirándulással a Tátrába.

Lomnicztelepen nagy nemzetközi lóverseny tartathatnék, milleniumra vonatkozó értékes műbcsű pályadíjakkal.

Augusztusban:

Székely földön katonai intézet alapkö letétele.

Kolozsvárt: Mátyás-szobor leleplezése.

Szamosújvárott: főgymnasium felavatása.

Székesfehérvárott

Esztergomban (:aug.15-én:)

Szent István szobor leleplezés.

Budapest Szent István ünneplés,

Lipótvárosi basilika felavatása

Lóversenyek (:nagy pénzdíjakon kívül emléktárgyakkal:)

Kiállítási ünnepélyek

Szeptemberben:

Pozsonyban: Mária Terézia-szobor leleplezés.

Zimonyban: Hunyadi János-emlékő leleplezés.

(:Karlócán gör. kel. szerb egyházi ünnep.)

Orsován: Vaskapui munkálatok valamely részének befejezése.

Fiumében: Árpád hajó keresztelés,

Szatmár Németiben: Aranybulla ünneplés,¹¹²

Budapest: Igazságügyi palota felavatása.

Októberben:¹¹³

Budapest: delegatiók.

Szabadságszobor alapköletétel,¹¹⁴

Országos árvház alapköletétele.

Orsz. kórház alapkö letétele.

Menhely és egyéb kulturális intézetek helyeinek kijelölése.

Katonai díszszemle Rákoson.

Kultüregyletek közgyűlése

Nőgyógyászati kóroda alapköletétele.

JEGYZETEK
a dokumentumokhoz

1. (Pesti Napló 1875) Budapest, aug. 19. PN 1875.VIII.20. /Reggeli kiadás/ A Szent István napi vezércikk a teutoburgi csata emlékművének elkészülte alkalmából sürgeti a magyar nemzeti emlékmű létesítését, Árpádot Hermannhoz, Szent Istvánt Nagy Károlyhoz hasonlítva.

2. (Századok 1878) BOTKA T.: Millenarium vagyis a magyar államiság ezeréves fordulójára 884-től 1884-ig. Sz 1878/1, 46–67; 1878/2, 149–168; 1878/3, 245–266; 1878/4, 326–346; 1878/6, 533–551. A hosszú történelmi tanulmánynak egyetlen saját korára vonatkozó kitétele: 47–48, ahol ugyancsak a Hermann-emlékre hivatkozva teszi fel a kérdést: „...fogjuk-e ezen ezeres fordulón ... a honalkotó első fejedelemnek Árpádnak dicsőségét érdeméhez mért emlékekkel örökíteni...”? Pauler Gyula – Botkával vitatkozva – már ekkor kifejtette a honfoglalás 895-ös dátuma melletti érveit, részletesebben, mint az akadémiai jelentés számára. PAULER Gy.: Lebedia, Etelköz, Millenarium. Századok 1880/1, 1–21. és 1880/2, 97–177. A honfoglalás időpontjáról szóló bőséges korabeli vitairodalmat felsorolja CSÁNKI D. (szerk.): Árpád és az Árpádok. Bp. 1907, 372–373.

A fogalmazványban szerepelt, majd kihúzott az 1878-as évszám előtt: (1875-ben és). Abban az évben nem jelent meg cikk a honfoglalás időpontjáról. Arra, hogy az utalás mire vonatkozott, az ötleteket minisztériumok szerint csoportosító vázlatos összeállítás egyik lapja világít rá. A Századok 1875-ös évfolyamának 69. oldalán megjelent hírt idézi, mely szerint az uralkodópár arra készül, hogy a felújított királyi palotába hozassa a bécsi királyi műgyűjtemények magyar vonatkozású tárgyait és belőlük Budán magyar királyi múzeumot létesítsen.

Ebből a millenniumkor anyni valósult meg, hogy a kiállításra kölcsönadták őket; az erről szóló döntés éppen 1893 szeptemberében került nyilvánosságra. (Ld. a bevezetés 161/a. jegyzetében hiv. cikket.)

3. (Orszgy. Napló VIII.24.) Mint a bevezetés 6. jegyzete. /A zárójelben nem a dátumot, hanem a kötet- és az oldalszámot adták meg./ 4. (40. M.T. 1.p.) OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1882.X.14.

5. (Orszgy. Napló IX.20.) Mint a bevezetés 7. jegyzete.

6. Ld. a bevezetés 13-15. jegyzetét.

7. (4362/82 stb) Mint a bevezetés 5. jegyzete.
8. (4362/82 stb) Mint a bevezetés 5. és 12. jegyzete.
9. (430/93) Mint a bevezetés 63. jegyzete.
10. Mint a bevezetés 17. jegyzete.
11. (473/93) Mint a bevezetés 18. jegyzete.
12. Mint a bevezetés 21-22. jegyzete.
13. Mint a bevezetés 23, 25. és 32. jegyzete.
14. (2567/89) Mint a bevezetés 25. jegyzete.
15. Mint a bevezetés 33. jegyzete.
16. Mint a bevezetés 37. és 52. jegyzete.
17. Mint a bevezetés 46. jegyzete.
18. Mint a bevezetés 45. jegyzete.
19. OL K 27 1890.IX.1-i minisztertanács. A bizottság működéséről nem kerültek elő adatok.
20. Mint a bevezetés 48. jegyzete.
21. Mint a bevezetés 54. és 66. jegyzete.
22. Mint a bevezetés 66. jegyzete.
23. Mint a bevezetés 70. jegyzete.
24. A munkálat készítéséhez felhasznált javaslatok közül Pajor István Nógrád megye által felterjesztett javaslatában szerepelt. Mint a bevezetés 58-59. jegyzete és 83. jegyzetben hiv. összeállítás.
25. (I. Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete. Több korábbi tervezetben (Baross, Pajor) is szerepelt, de már 1884 óta számoltak a programba kerülésével. Mint a bevezetés 20-22. jegyzete.
26. A legtöbb szerzőnél az ünnepi alkotások egyik legfontosabbika (Göndöcs, Galgóczy, Baross, Zichy, Novák, Novák) Bővebben ld. a bevezetésben.
27. A munkálatba Zichy Jenő, illetve Pajor István indítványa nyomán került be. Mint a bevezetés 83. jegyzete.
28. (Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. és a dokumentumok 27. jegyzete.
29. Ezen a budai várbeli Mária Magdolna templomot értették. Eötvös Károly 1893. II.5-i [helyesen: 4-iki] képviselőházi felszólalása nyomán került a munkálatba. Mint a bevezetés 83. jegyzete. Eötvös a restaurálás mellett a templomnak a nemzet birtokába való visszabocsátását is indítványozta, azaz helyőrségi templom voltának megszüntetését. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 299.
30. A munkálat ismert forrásainak egyikében sem szerepel.
31. Göndöcs javaslata. Mint a bevezetés 9. és 83. jegyzete.
32. Pontatlan megfogalmazás. Nem új központi egyetemről van szó, hanem a tudományegyetem új központi épületéről, mely a régi lerombolása után épült az Egyetem téren, Baumgarten és Herczegh tervei szerint. Csak a századfordulóra készült el.
33. (Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete. A képviselőházi vitában Ugron Gábor hozta szóba. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 321.
34. (Egyetértés 20/VII) A bevezetés 99. jegyzetében hiv. cikk *protestáns főiskolát* említ a harmadik egyetem mellett – tehát két külön intézményről lenne szó. Debrecen nem szerepel a cikkben, Göndöcs neve itt biztosan elírás (a szerző álneve: G–a).
35. Szamosújvár közgyűlése 1892 szeptemberében döntött úgy, hogy a millennium alkalmából főgimnáziummá fejleszti és állami kezelésbe adja 1862-ben (újra)alapított magyar tan nyelvű, örmény katolikus algimnáziumát. Az erről szóló szerződést 1894 decemberében kötötték meg a VKM-mel, s csak 1896/97-ben épült fel az új középiskola, Alpár Ignác tervei szerint. KÁDÁR J.: Szamosújvár szab. kir. város, a vár és uradalom története. Dés, 1903, 46–48. A munkálatba a Galgóczy-féle Emléklapok-ból került be, ahol a legrokonszenvesebb eszmék egyikeként tárgyalja a szerző. A bevezetés 17. jegyzetében i. m. 113.
36. Novák Károly indítványában szerepel, de nem derül ki, hogy milyen intézményre gondolt. Mint a bevezetés 43. és 83. jegyzete.
37. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 321.
38. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 53. Az összeállítás hiányossága, hogy a Meszlényi-féle javaslat (1000 új iskola) kimaradt belőle. A bevezetés 54. jegyzetében i. m. 344.
39. Ez alatt a Szépművészeti Múzeumot értette. A Nemzeti Múzeum végleges díszítése, melyet az Emléklapok-ból ismert, kimaradt az összeállításból. GALGÓCZY K.: a bevezetés 17. jegyzetében i. m. 220.
40. Keglevich István főrendiházi felszólalása nyomán került a munkálatba. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 48.
41. A munkálat forrásai közül Zichy Jenő, ill. a Műbarátok köre szán jelentős szerepet neki, kapcsolatban a műtörténeti kiállítással.
42. A negyedik fővárosi színház, a Vígszínház magánvállalkozásként valósult meg a millenniumra. A Pajor-féle javaslatban mint „magyar négy színház” szerepelt. Mint a bevezetés 58-59. jegyzete.
43. Keglevich István hozta szóba a főrendiházban. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 45-46.
44. Valamennyi Novák Károly indítványából átvéve. Mint a bevezetés 43. és 83. jegyzete.
45. A Baross-féle elaborátumban a millennium alkalmából elfogadandó törvényjavaslatok között szerepel, az állami alapítványok felsorolásának végén, de külön pontban. Mint a bevezetés 48. jegyzete.
46. Ugyanúgy, ugyanott.
47. Prónay Dezső főrendiházi felszólalása nyomán. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 52.
48. Pajor István javaslatából. Mint a bevezetés 58–59. és 83. jegyzete.
49. A Baross Gábor nevéhez köthető, a bevezetés 48. jegyzetében hiv. előterjesztésben szerepelt. Az 1893. évi XIV. törvénycikkben rendelték el a foganatosítást.
50. Pajor István javaslatában található tévedés. Négy új fővárosi hídról sosem volt szó; bizonyosan a harmadik és negyedik. közötti hid igényének pontatlan megfogalmazása, melyet a munkálat összeállítója – a négy színházzal ellentétben – nem korrigált. Mint a bevezetés 58–59. és 83. jegyzete. Vö. a dokumentumok 42. jegyzetével.

51. Keglevich István gróf főrendiházi felszólalásából. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 45.

52. Mind a négy tétel Pajor István javaslatából. Mint a bevezetés 58-59. és 83. jegyzete.

53. A munkálat forrásainak egyike sem említi, de mivel az 1893. évi XIII. törvénycikk már elrendelte, és ugyanaz év nyarán hozzá is kezdtek az építkezéshez, kézenfekvően adódott, mint programpont. Vö. YBL E.: A Magyar Nemzeti Galéria palotája. Bp. 1960, 6.

54. Baross kezdeményezésére 1890-ben már foganatba vették, így csak az lehetett kérdéses, hogy elkészül-e a millenniumra.

55. Novák Károly előterjesztésében szereplő – az összeállító számára is értelmezhetetlen – kitétel. Mint a bevezetés 43. és 83. jegyzete.

56. Ez a pont bizonyosan miniszterelnökségi kezdeményezés. Korábbi tervezetekben nem szerepelt, a harmadik munkálat egyik olyan vázlata részletezi, mely minisztériumok szerint csoportosítja a millenáris alkotásokat (vö. a bevezetés 87. jegyzetével). *Miniszterelnök* cím alatt található a Sándor palota emeletreépítése és tervezett beosztása. (A földszintre irat- és hírlaptárt, személyzeti lakásokat és kiszolgáló funkciókat szántak, az I. emeletre a miniszterelnök lakását és fogadótermeket, az új, II. emeletre pedig a hivatali helyiségeket: minisztertanácsi terem, az államtitkár, az elnökség, a sajtó és a fordító osztály szobáit, számvevői irodát és a segédhivatali főigazgató szobáját. – Megjegyzendő, hogy a miniszterelnökség létszáma ebben az évben 20 fő volt, a miniszterelnököt nem számítva; tíz év múlva a duplája.)

57. (Egyetértés 26/VII) Mint a bevezetés 102. jegyzete.

58. (Thaly Egyetértés 30/VII) Mint a bevezetés 103. jegyzete. Az ügy folytatásáról ld. a 152. jegyzetet.

59. Az emlékkéllítást az 1890. évi III. törvénycikk határozta el, a pályázat határideje 1893. októberében járt le. Zala művét csak 1906-ban állították fel. Ld. LIBER E.: a bevezetés 18. jegyzetében i. m. 265–270.

60. (1 millió korona I. Egyetértés 20/VII) A bevezetés 99. jegyzetében i. m. a munkálat elkészülte után foglalkozott a témával. Az összeállításba Zichy Jenő vagy Eötvös Károly nyomán kerülhetett be a bevezetés 83. jegyzetében hiv. jegyzék szerint.

61. (Eötvös K.) Az 1891. decemberi képviselőházi vita, ill. Thaly 1890-es cikke elkerülte az összeállító figyelmét, ezért a javaslatot Eötvös Károly 1893. február 4-i felszólalása alapján vette be a munkálatba. Mint a bevezetés 54, 55, 66. és 83. jegyzete.

62. (Egyetértés 20/VII) Ld. a bevezetés 17. és 99. jegyzetét. A Galgóczy-féle Emléklapokból. Mint a bevezetés 83. jegyzete.

63. Mint a bevezetés 18. és 83. jegyzete.

64. A miniszterelnökségen felmerült ötlet, a vázlatokon *Miniszterelnök* cím alatt, a [képző]művészeti alkotások között. Vö. a dokumentumok 56. jegyzetével.

65. A munkálat forrásai közül Pajor István

javaslatában szerepelt. Mint a bevezetés 58-59. jegyzete.

66. Miniszterelnökségi kezdeményezés. Mint a dokumentumok 64. jegyzete.

67. Átvétel a második munkálatból. A betoldások közül ez az, amelyik nem a logikus helyére került, szavak és szótagok hiányoznak belőle, a kézírás szinte olvashatatlan.

68. Pajor István javaslatából. Mint a bevezetés 58-59. és 83. jegyzete.

69. Ugron Gábor indítványa a képviselőház 1893. II. 6-i ülésén. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 321.

70. Uo. 320.

71. GALGÓCZY K.: Emléklapok i. m. 108-109. említi, de a programba vételt ellenzi. Az 1895. évi XLII. törvénycikkkel megvalósult.

72. Mindkettőt Prónay Dezső javasolta a főrendiház 1893. II. 14-i ülésén. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 52–53.

73. Galgóczy Károly indítványa a bevezetés 27. és 28. jegyzetében i. m.-ben.

74. A Baross-féle elaborátumból. A munkálat kétszer is felsorolja őket: a bevezető részben és itt.

75. (Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete.

76. Mindhárom tételnél: (Egyetértés 25/VII) Mint a bevezetés 100. jegyzete.

77. Mind a négy tételnél: (Egyetértés 26/VII) Mint a bevezetés 102. jegyzete.

78. Eötvös Károly 1893. II. 4-i képviselőházi javaslatából. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 300.

79. (Egyetértés 25/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete.

80. A felsorolás eleje a Baross által előterjesztett „sorrend”-nek megfelelő. Mint a bevezetés 48. jegyzete.

81. Kiegészítés ceruzával (G)algóczy-ra, széljegyzet: (Thaly is I. Egyetértés 30/VII, 1/VIII) Mint a bevezetés 103. jegyzete – a Galgóczyra vonatkozó utalás ez ügyben valószínűleg tévedés.

82. E tíz tétel felsorolása nagyobb részt Zichy Jenő, kisebb részt Baross Gábor tervezetét követi. Mint a bevezetés 39, 45. és 48. jegyzete.

83. Mint a bevezetés 44. jegyzete. Zsilinszky Mihály csongrádi főispán a Műbarátok köre millenniumi bizottságának záró ülésén (erről ld. a bevezetés 42. jegyzetét) is felvetette az országgyűlés pusztaszeri emlékülésének ötletét. Egyetértés 1891. II. 9, 1.

84. Az előző jegyzetben hiv. bizottság betoldása a Zichy-féle emlékiratba. Mint a bevezetés 42. és 45. jegyzete.

85. A Baross-féle összeállításból átvéve. Mint a bevezetés 83. jegyzete.

86. Ebben a formában itt fordul elő először.

87. A felsorolásban szereplő tételek – az utolsót kivéve – Zichy Jenő tervezetéből kerültek a munkálatba.

88. GALGÓCZY K.: Emléklapok i. m. 116.

89. Uo.

90. Galgóczy Károly indítványa nyomán. Mint a bevezetés 27-29. jegyzete.

91. Nógrád megye felterjesztéseként szerepel a bevezetés 83. jegyzetében hiv. jegyzékben, de ott csak saiat monográfiájukról volt szó. Valamennyi megyéét sürgette GALGÓCZY K.: Emléklapok i. m. 235.

92. A déli torony kivételével elkészült, 1896.IX.6-án fölszentelték. MIHALIK J.: A kassai Szent-Erzsébet templom. Bp.1912, 106.

93. Ceruzával kijavítva: nem lehet.

94. Ceruzával áthúzza, helyette: készen van!

95. Ceruzás kiegészítés: és iskola.

96. A sor ceruzával áthúzza, helyette: megnyitó beszéd és alkalmi beszéd akárki által.

97. Széjgyezet: ama községekben, melyekben nincsen iskola, azoknak felállítása, amelyek iránt kultusminister tesz előterjesztéseket.

98. Széjgyezet: alapítványok kiegészítendő.

99. A tollal hozzáírt betoldás kiegészítése ceruzával: felavatása; az országos tébolyda sora mellett: ?

100. Mellette olvashatatlán (gyorsírásos) széjgyezet. Az ötlet a munkálatok egyik írott forrásában sem szerepel. 1893 elején Zichy Jenő vetette fel, hogy egy sokszorosított Árpád-szobrot kellene az ország számos városában – mint a magyar állam jelképét, a millennium emlékére – felállítani. A sajtóban élénk vita bontakozott ki a javaslatról, a többség elvetette.

101. Széjgyezet: minden város ösztönzendő, hogy tartson [az utolsó két szó olvashatatlán]

102. A betoldás előtti két sor (az ország...-tól) ceruzával áthúzza.

103. A fogalmazványban eredetileg: (Zemplén (Tarczal) v. Szabolcs (Vencezellő))

104. A fogalmazványból kihúzza: Zemplén v Szabolcs egy megfelelő helyén női javító intézetet felállítani.

105. A fogalmazványból kihúzza: p 1^{én} (az új büntetőtörvények életbe léptetése napjának évfordulóján)

106. Ez az oldal (század) a tisztázatban ceruzával áthúzza.

107. A fogalmazványban: Kotromanovic István bosnya bán és Kujaviai Erzsébet lányát.

108. A fogalmazványból kihúzza: Ha ő Felsége is megjelenék, lehetne esetleg udvari vadászatot is.

109. A fogalmazványból kihúzza (évforduló-ján + 1456 aug 11)

110. Széjgyezet ceruzával a fogalmazványon: olasz, francia, német

111. A fogalmazványból kihúzza: Uj dunai hidak megnyitása.

112. A fogalmazványból kihúzza: Zemplénben, Szabolcsban javító intézet alapkö letétele.

113. A fogalmazványban eredetileg: Octoberben Budapesten: delegatiók, szabadságszobor leleplezés v. alapkö letétel. Kiállítás berekesztése.

114. A következő mondat a fogalmazványból kihúzza: 1848/49. évi honvédek megvendégelése.

FÜGGELÉK

Az 1893-as programkészítési folyamat – melynek során a fenti munkálatok készültek – a decemberi miniszterelnöki előterjesztést eredményezte. Mivel több helyen is megjelent nyomtatásban, a *Wekerle-program* teljes közlése nem indokolt.

Az ünnepek 1895-ben összeálló időrendjét ennél is többször közölték (a sajtóban, a képviselőházi irományokban, a millenniumról szóló munkákban), de csak megcsonkított és erősen lerövidített formában – a *Bánffy-program* lényegében publikálatlan. Szövegváltozatai közül a történeti szempontból legérdekesebbet érdemes közölni, azt amelyiket Ferenc József elé terjesztettek. Nem ez a leghosszabb változat. A nyár folyamán készült első szövegvariáns terjedelmesebb, de csak a hódoló menettel kapcsolatos rendezéstechnikai részletekkel (útvonalak, gyülekezőhelyek stb.) bővebb. A későbbi, a millenniumi országos bizottság elé került verzióból természetesen kimaradtak az uralkodó által törölt részek.

A bizottsági tárgyalás során egyetlen ponttal bővült a program, a legelsővel: „1896. április 28-án kedden a Pusztaszeren építendő millenniumi emlékmű ünnepélyes alapköletétele, az országgyűlés küldöttségének, a kormány tagjainak, a helyi hatóságoknak s meghívott vendégeknek jelenlétében”. Az ünnepegsorozat pusztaszeri

nyitánya végül is elmaradt, az alapkö letételre csak júniusban került sor, nem sokkal előbb, mint amikor az alábbi szövegváltozat időzíti. A nyilvánosságra hozott program már csak címszavakból állt.

A szövegközlés alapja az OL K 26 1895-22 jelzeten található, 3212/1895 ME számú azon tisztázati példány, melyből az uralkodónak nem tetsző részeket kihúzták. Más – valószínűleg a kormány által elrendelt – rövidítéseket is végeztek a szövegen. A közlésben mindkettő zárójelben szerepel, de a Ferenc József által kihagyatott passzusokat kurziválás különbözteti meg (a betoldást úgyszintén). Így a teljes és a csonka szövegváltozat világosan elkülönül. Megjegyzendő, hogy dátum, aláírás, jóváhagyás nincs a programon, mindez az ugyanazon ME számú kísérő felterjesztésben szerepel (erről ld. a bevezetést).

Tervezet
a magyar állam ezredéves fennállásának
megünneplésére 1896-ban.

Május 2-án szombaton

Ó Felsége, a legmagasabb uralkodóház fenntartásának, a magyar törvényhozó testület mindkét házának, a magyar kormány, a diplo-

matiai testület, a közös ministerek, a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok törvényhozása s kormánya képviselőinek, (a cs. és kir. közös hadsereg s m. kir. honvédség,) továbbá a székes főváros és az ország többi törvényhatóságainak, kulturális testületek, közintézetek kiküldötteinek stb. jelenlétében megnyitja az 1896-iki ezredéves országos kiállítás.

Május 3-án vasárnap

A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári koronázási templomban ünnepélyes hálaadó isteni tisztelet Ő Felsége legmagasabb jelenlétében; – a fentemlített vendégek meghívotnak.

Május 4-10-iki héten

A székes-főváros valamennyi templomában és az egész országban minden felekezetenél hálaadó isteni tiszteletek.

Ünnepélyes közgyűlések minden törvényhatóságban.

(Katonai díszszemle a Rákoson.)

Május 11-23 között

(*Üdvari fogadások, ebédek, estélyek*)

Tudományos és művészeti intézetek közgyűlései.

Színi díszelőadások.

Lóversenyek.

Regatták.

(Iparművészeti múzeum felavatása.)

(Május 28-án csütörtökön)

A közös ügyek tárgyalására hivatott országos bizottságok egybehívása.

Junius 4-én csütörtökön

Ünnapi körmenet)

Junius 5-én pénteken

Hozandó országos határozat alapján a szent korona és a koronázási jelvények 3 napi közszemlére tétel végett őrzésük helyéről a koronázási templomba vitetnek, oly ünnepélyes szertartással, mint koronázáskor.

Junius 8-án hétfőn

Az ezredéves állami fennállás tulajdonképeni ünneplése.

Hódoló felvonulás Ő Felsége elé a budai kir. várakba, melynek nagy terméből Ő Felsége a legfelsőbb uralkodóház fenséges férfi és nőtagjaival azt nézi.

A hódoló felvonulás/t/ (a történeti menettel kezdődik, élén a honfoglalási csoporttal s azután történeti egymásutánban a múlt századig.

Társadalmi úton művészek és műkedvelők részvételével rendeztetik.

Ezt követik a) magyar törvényhatóságoknak s Horvát-Szlavon országoknak banderiumai.

(Harmadik részlete a hódoló felvonulásnak) a törvényhozó testület mindkét házának tagjai díszfogaton, a koronázás alkalmával szokásos 11 országos zászlóvivő előllovgalása mellett.

Az egész nemzet hódolatának Ő Felsége előtt ekként való bemutatása után az egész menet a Nagyboldogasszony temploma előtt elvonul, ott a szent korona s koronázási jelvények 6 lovas díszhintón a koronaőrseg kíséretében csatlakozik.

A (történeti menet s) banderium az országház előtti téren elhelyezkedik, a törvényhozó testület a kupola terembe vonul, a koronaőrök a szent koronát s koronázási jelvényeket oltárszerű emelvényre helyezik.

(*Időközben a fenséges főherczeg urak, mint a magyar főrendiháznak örökös jogon tagjai, továbbá a fenséges főherczegnők udvarokkal, s a diplomatiai testület tagjai és a hívott vendégek kir. várakból az új országházba hajtatnak, hol a fenséges főherczeg urak a kupolateremben, a fenséges főherczegnők s a többi vendégek a páholyokban foglalnak helyet.*)

A törvényhozó testület mindkét házának együttes ünnepélyes ülését a két ház elnökei megnyitják. Ünnepi szónoklat. Az ülés bekezdése.

A (történeti menet s) banderium az új országházától az Andrássy úton a kiállítás területére vonul s ott széteszlik.

A törvényhozó testület a szent koronát és koronázási jelvényeket a királyi várakba kíséri és ott azokat Ő Felségének mondandó hódoló beszéd kíséretében átnyújtja. Ő Felsége válaszol.

A korona és a koronázási jelvények oly szertartással, mint koronázás után, őrzésük helyére elhelyeztetnek, a törvényhozó testület tagjai eltávoznak.

Junius 15-28 között

(*Üdvari*) Társadalmi, kiállítási ünnepélyek.

(*Delegationális ebédek. A közös ügyek tárgyalására kiküldött országos bizottságok ülésének bekezdése.*)

Julius és Augustus hónapokban

Budapesten nemzetközi és hazai congressusok.

(*Augustus 20-án Szent István napján Budapesten körmenet, hazai és külföldi egyházi körök bevonásával.*) Szent István emlékszobor alapkövetétele.

Kolozsvárott Mátyás király szobrának alapkövetétele.

Munkácson, (Pusztaszeren,) Pannonhalmán, (nyitrai Zobor) és a brassói Czenk-hegyen ezredévi emlékművek alapkövetétele.

Kassai dóm felavatása; (hazai és külföldi) egyházi tudományos, archeológiai körök bevonásával.

Budapesten a kir. Curia épületének felavatása, hazai és külföldi jogászörök bevonásával.

Szeptemberben

Szeptember 1-5 között országszerte az újonnan felállított iskolák ünnepélyes megnyitása.

Szeptember 11-én pénteken

a híres országgyűlés évfordulóján Pozsonyban a Mária-Terézia emlék alapkövetétele és a dévényi ezredévi emlékmű felavatása.

Szeptember 20-án vasárnap Zimonyi ezredévi emlékmű felavatása a Horvát-Szlavonországok bánjának, törvényhozó testületének, kormányának s népének bevonásával.

Szeptember 27 vasárnap

Vaskapu közforgalomba bocsátása Ő Felsége legmagasabb jelenlétében (nemzetközi jelleggel).

Meghívotnak (az 1878. évi július 13-án kötött berlini szerződést aláíró nagyhatalmak és) a (parti) szomszéd államok Románia és Szerbia (Bulgária), – a magyar törvényhozó testület mindkét háza, a közös ministerek (diplomáciai

testület), a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok törvényhozó testületei, s kormánya, (a parti államokban székelő osztrák-magyar diplomáciai és consuli képviselletek vezetői stb.)

Október 4-én vasárnap a vámháztéri híd ünnepélyes megnyitása.

Október 31-én az ezredévi kiállítás ünnepélyes berekesztése.

Ferenc Vadas: Programme Plans for the Celebration of the Millennium (1893)

The 1000th anniversary of the Hungarian Conquest, the millennium, was celebrated in 1896. The works of art created for, and inspired by, the occasion, are among the most significant buildings, statues and memorials of the period. Although there were many supporters of the idea of a world exhibition, in the end a national exhibition was organised in order to present the economic and cultural production of the past one thousand years. The results were published in 9 thick volumes. The history of Hungary was written and published in 10 volumes, and monographs were devoted to several counties and cities. Countless festivities and cultural events were held nationwide.

The government was slow to set up the programme of the year of celebration, and only did so upon the continuous urging of the public. Although a decision had been made concerning the exhibition already in 1892, prime minister Sándor Wekerle only promised the Parliament to set up the programme in a speech on 4 February 1893, and submitted the programme only in December of the same year. To prepare the material there have been 3 plans produced by the prime minister's office (in March, July and August). This article is devoted to the complete publication of these sources. In the introduction the author presents those suggestions that had been handed in to the prime minister's office from 1882 onwards, and which could offer ideas for the plans. The overview is not complete, however; it does not include suggestions that did not influence the sources published here, or that have been published somewhere else, and it does not discuss in details the exhibition that served as the framework of the festivities, which had already been decided upon at the time of the preparation of the plans.

The first condition of holding a great national celebration was to establish when exactly the Conquest happened. Since there are so few written sources extant from the relevant period, the establishment of the time of the Conquest demanded serious efforts from the historians. The historical committee of the Hungarian Academy of Sciences, based on the divergent opinions of the best specialists, could only limit the time frame to a period of 12 years (888-900). The year of the millennium was decided upon as 1895 for practical reasons, in order to have enough time for the preparations, but the celebrations still had to be postponed by a year.

The idea of a Hungarian national pantheon first emerged in the first half of the 19th century. By about 1870 it was referred to as the most important work to be built by the millennium. The question of the pantheon reached the prime minister's office in 1882, following the initiative of a member of parliament who elaborated his ideas in a detailed memorandum, in which he drew attention to Ópusztaszer, the place of the legendary gathering after the Conquest, as another possible principal venue for the celebrations beside the pantheon to be built in the capital. (The gathering, according to the 19th-century historicist views, was the first national assembly, and as such the proof and symbol of the ancient constitution of the Hungarian state.) The memorandum was endorsed by several municipalities in the second half of the 1880s.

Count Jenő Zichy, the well-known politician, supporter of Hungarian industry, and art collector (the principal advocate of the idea of a world exhibition), made suggestions concerning the celebrations in 1890, proposing as its most characteristic part a historical procession, in which each of the 10 centuries would have been represented by a prominent monarch or event. Others suggested that there should be a national lottery established in order to cover the financial costs

of the celebration, and also listed those projects (memorials, institutions of health- and social care) which could be launched on the occasion.

The first official plan was prepared by Gábor Baross, minister of commerce, in 1891. In this plan the main emphasis is on the exhibition, and the pantheon is mentioned only in the bill to be passed at the special millennial session of the Parliament. It was at this point that two bridges to be built in Budapest were included among the projects to be completed as part of the programme (one of which was eventually finished by 1896, the other completed years later). This memorandum takes into account a host of national, local, religious and social events, including art exhibitions as well as a regatta on the Danube.

Extreme ideas were also voiced, and reached the prime minister's office by municipal support. These included suggestions to the effect that each member of the nation should be elevated to the rank of nobility on the festive occasion; others thought it would suffice to compile a list of the names of the present members of the nation; yet another suggestion contained a request to record the voice of significant personages, but on condition that they could be listened to only after another thousand years. Obvious and realistic ideas – although they did not always prove to be possible to carry out – included the completion of major constructions already started (Parliament building, St. István basilica, and the extension to the royal palace) as well as those of historic monuments (such as the Mátyás church), along with the construction of new buildings, bridges, etc., and a commission to the most famous Hungarian painter, Mihály Munkácsy, to work on the theme of the Conquest as the most important painting to be created.

These suggestions could provide ideas for the festivities, but could not provide a programme. The reason why there were several plans drawn up in the prime minister's office must have been also that the previous propositions were felt inadequate. The first plan was written up shortly after the prime minister's promise. It gives a detailed list of the events preceding the plan, and then draws up a list of suggestions. Its main chapters are: preparations; constructions (including an increased number of schools and social as well as army institutions); memorial statues (including the 7 that were eventually set up on various locations all over the country); institutions (laws, reduction of taxes, foundations); invitations; festivities; and literature (historical, geographical, statistical etc.). The second part highlights those points of the plan that could be completed or could be started on the occasion of the millennium. Following the long list there is a fairly concise summary based on a strict process of selection from the point of view of what would be possible to accomplish.

The second plan also starts with the enumeration of preceding events, and then offers a framework for the programme. Here the special millennial session of the Parliament is considered to be the most important part of the festivities, which would be followed by an homage to the sovereign, and would be preceded by a ceremonial religious service. The session of the Parliament would pass the millennial laws. The ensuing festivities (procession, reception at the royal court, flood-lights, a public exhibition of the crown) would last over several days. This plan lists all laws to be passed, as well as the buildings and statues to be connected to the millennium – providing a strict selection. The work is closed by a *modus procedendi*:

The third plan is the most detailed and most inventive work. In contrast with the previous two, which offered an itemised list of works and events that could be connected to the festivities, and only selected from, as well as arranged, the ideas already gathered, this version has an original vision. Its primary principle is that the whole society and all areas of life should participate and be represented: the emphasis should not be on spectacular events but on projects that would have enduring results. In this plan it is carefully arranged that a role should be allocated to the sovereign as well as to each archduke and the members of the Upper House, and that foreign visitors – especially the representatives of the neighbouring small countries – should be invited to the appropriate events, the ones that bear some significance to them.

The essence of the overall concept is a vindication of historical perspective in a way whereby all projected events and locations would be connected to particular events and characters of the Conquest and of the thousand years as a nation and state, serving the purpose of remembrance. The series of events would last for months and would extend to the whole of the country, and, viewed in its entirety, would revive the whole history of the nation and encompass all kinds of

events. Its structure – following Zichy's plan – would be based on individual centuries, symbolised by prominent figures, predominantly monarchs but occasionally events. Thus the whole series of festivities would be organised in a unified system, and would offer a set of not only parallel but also connected events.

The work first collects the events to be organised in groups representing the centuries, then lists them chronologically from May to October of the year of the millennium. This is not the place for detailed descriptions; only the main features are specified. The characters representing the centuries up until the 15th century are monarchs who can be considered most important based upon a consensus. The 16th century would be represented not by a person but by an event: reformation. This feature might be surprising at first sight in a predominantly Roman Catholic country, but it is understandable considering the cultural influence of Protestant people, which far exceeded their proportional representation in the population, as well as their strong connections to various movements of independence. Catholicism is already strongly emphasised through the person of Saint István, and this counterpoint would reestablish the balance between religions. The 17th century was spent in the almost constant conflict of the Habsburg dynasty and the Hungarian nobility. Yet a representative was found who could be accepted by people with historical allegiance to either side in the person of Miklós Zrínyi, poet and military leader of European renown, symbol of the fights against the Turkish threat, who – based on his Croatian descent – is also an apt representative of Hungarian and southern Slavic friendship. The 18th century would be represented by the most popular Habsburg monarch, Maria Teresa, in the spirit of loyalty towards the dynasty, whereas the politically strongly divided 19th century would have as its representative figure the person called "the Greatest Hungarian", the person who supported post-feudal developments most actively, even through personal sacrifices, count István Széchenyi. It is conspicuous that there is only one Habsburg monarch among those listed, although for more than one third of the thousand years this dynasty occupied the throne. Considering the unfavorable public opinion towards them, this gesture – which would have equally refrained from emphasising the figures of the opposition – was supposed to serve the purpose of reconciliation, by highlighting those trends in history that are acceptable to all. (For a comparison: the royal gallery of the millennial memorial at Hősök tere, Budapest, consists of 14 statues. These included 5 Habsburg monarchs, which were twice pulled down in the 20th century, so that they eventually were replaced by statues of those who had fought against them. Instead of a consensus, first a one-sided representation of loyalty, later a similarly one-sided representation of the traditions of national independence, were realised.)

The intention to include ethnic minorities and neighbouring nations in the Hungarian national festivities – emphasising the events of common history, of fighting the common enemy – is remarkable, while the whole of the millennium was supposed to demonstrate the supremacy of the Hungarian nation. This, perhaps fundamentally hopeless objective disappeared in the process of realisation, and the millennium was characterised by an unequivocal Hungarian nationalism. The memorials raised at 7 points of the country to commemorate the year of the millennium the ethnic minorities perceived as provocation and symbols of their subjugation, and as soon as they gained independence after World War I they demolished the ones within their respective territories.

In this plan for the Programme the numbers connected to the Conquest are of great significance. Accordingly, the statues of the seven leaders of the Conquest were to be made by seven different sculptors, with the bronze casts to be produced in seven different factories. The municipal authorities were to send seven members each for the unveiling of the statues, while Parliament could send 108 delegates, the number corresponding to that of the clans at the time of the Conquest.

The timing of the events was to ensure that the events of the series, which would last for 6 months, would be evenly distributed both in terms of space and time, but also that the actual programmes recalling the memory of a particular historical event would happen all on the same day.

The government accepted the second of the three proposals as the basis for the official programme on 15 September. Even that plan was only partially realised, and even then not

immediately for the most part, but years, and sometimes decades later. Although there are significant scientific and artistic achievements connected to the year of the millennium, public memory has primarily preserved its spectacular features. Historians long denounced it as a manifestation of Hungarian nationalism, and it is only recently that its cultural achievements have again been emphasised.

